

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ
ДІМ АННИ ФРАНК (АМСТЕРДАМ, НІДЕРЛАНДИ)
Серія «Українська бібліотека Голокосту»

ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ (1941–1944)

Словник-довідник

Видання друге, виправлене і доповнене

УДК 94(477)(=411.16)
ББК 63.3(4УКР=ЄВР)
Г60

Автори - упорядники: *О.В. Гісем,*
О.О. Мартинюк

Рецензенти: *А.Ю. Подольський*, канд. істор. наук,
директор Українського центру вивчення
історії Голокосту,
А.І. Фредекінд, науковий співробітник
Українського центру вивчення
історії Голокосту

Науковий редактор: *М.І. Тяглий*,
відповідальний редактор
наукового часопису
«Голокост і сучасність»

This glossary was published by «Sphera» publishing house in the frames of the educational project «Tolerance and Holocaust Education in Ukraine» funded by the Ministry of Health, Welfare and Sports of the Netherlands (ministerie van VWS). This project is implemented on the territory of Ukraine in 2002–2009 by the Anne Frank House (Amsterdam, the Netherlands) in co-operation with Ukrainian civic research and educational organizations.

Цей словник-довідник публікується видавництвом «Сфера» в рамках педагогічного проекту «Толерантність та вивчення історії Голокосту в Україні», що фінансово підтриманий Міністерством здоров'я, добробуту та спорту Королівства Нідерланди.

Проект реалізується на теренах України в 2002–2009 роках Музеєм «Будинок Анни Франк» (Королівство Нідерланди) спільно з українськими громадськими науково-освітніми організаціями.

Гісем О.В., Мартинюк О.О.

Г60 Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — К.: Сфера, 2007. — 100 с.
ISBN 966-8782-40-2.

Видання є спробою узагальнення понятійного апарату теми «Голокост в Україні, 1941–1944 рр.» Воно здійснюється в рамках проекту «Викладання історії Голокосту та проблем толерантності».

Словник-довідник містить 407 понять і термінів.

Видання призначене для вчителів, учнів, студентів і широкого кола читачів, які цікавляться темою Голокосту.

ББК 63.3(4УКР=ЄВР)

ISBN 966-8782-40-2

© О.В. Гісем, О.О. Мартинюк, 2003, 2007

© Український центр вивчення
історії Голокосту, 2003, 2007

© Видавництво «Сфера», макет, 2007

Наукове дослідження будь-якої теми зумовлює необхідність опрацювання й засвоєння специфічного понятійного апарату. Засвоєння термінології теми є прямий шлях до її розуміння та усвідомлення.

Вивчення та усвідомлення теми Голокосту передбачає оперування певною кількістю таких специфічних понять і термінів. Згадана тема має свою специфічну понятійну базу, яка зумовлена її особливостями й виходами на суміжну загальноісторичну та філософську тематику. Специфікою її понятійного і термінологічного апарату є також те, що загальновизначені історичні терміни й поняття набувають спеціального змісту і трактування, а тому потребують окремого визначення з урахуванням усіх особливостей. Крім того, різні дослідники в ті самі поняття іноді вкладають різний зміст. У разі можливості, а також якщо це доцільно, ми наводимо кілька визначень або звертаємо увагу на специфіку використання певного поняття чи терміна в даній темі.

Безпосередньою метою словника-довідника є узагальнення понятійного й термінологічного апарату, що використовується в сучасній науковій, науково-публіцистичній та публіцистичній літературі із зазначеної теми. Крім того, ця праця покликана полегшити сприйняття теми Голокосту тими, хто не є фахівцем у цій проблематиці. Передусім вона призначена для учнів старших класів та вчителів.

У доборі термінів і понять автори не обмежувалися хронологічними й територіальними межами, що зазначені в назві словника. Значна частина термінів і понять дає загальне уявлення про передумови і трагедію єврейського народу напередодні і в роки Другої світової війни. Це зумовлено тим, що таке історичне явище, як Голокост, не обмежувалося лише теренами України, а розгорталося у ширшому просторі та часі. Авто-

ри вважають, що без розуміння загального неможливо скласти правдиву картину подій, що відбувалися, і визначити специфіку в кожному регіоні. Проте вони намагалися, даючи визначення і пояснення, максимально показати специфіку й особливості цього явища в Україні. Крім того, розкриваючи такі поняття, як айнзацгрупи, гетто тощо, автори акцентували саме на подіях, що відбувалися на українських землях.

Опрацьовані поняття й терміни для зручності користування подано в алфавітній послідовності, хоча не виключається можливість згрупування матеріалу за іншими ознаками (за історичними періодами, належністю до окремих галузей науки, поділом на поняття й терміни тощо).

Значний обсяг матеріалу зумовив необхідність визначитися щодо структури й змісту словника-довідника. Отож він містить переважно загальноісторичні, конкретноісторичні та загальнофілософські поняття й терміни. До його складу не увійшли персоналії історичних діячів, причетних до Голокосту, назви міст масового знищення, крім Бабиного Яру, який став трагічним символом Голокосту. Це зроблено свідомо. Головна мета словника-довідника — підготувати людину, яка прагне ознайомитися з темою Голокосту, не лише на психолого-емоційному рівні, а й на рівні наукового дослідження і розробки розглядуваної теми.

Вміщені у словнику-довіднику поняття й терміни можна згрупувати у кілька груп.

- I. Терміни й поняття, пов'язані з життям європейського (світового) єврейства (іудаїзм, Тора, синагога тощо).
- II. Терміни й поняття, які використовували нацисти у своїй практичній діяльності, переважно евфемізми («ліквідація», «остаточне вирішення», акція тощо).
- III. Назви органів нацистської держави, що були причетні до антисемітської політики і Голокосту, зокрема в Україні (СС, СД, гестапо, айнзацгрупи тощо).
- IV. Терміни й поняття, пов'язані з людськими трагедіями (геноцид, етнічні чистки, депортація, етнічна, гуманітарна катастрофи тощо).
- V. Терміни й поняття, введені в науковий обіг дослідника теми Голокосту (Голокост, Шоа, Катастрофа тощо).

-
- VI. Терміни й поняття, пов'язані з подіями Другої світової війни, Рухом Опору (партизани, Рух Опору, агресія, антигітлерівська коаліція, підпілля тощо), також з окупацією України та Голокостом на українських землях.
  - VII. Терміни й поняття соціально-філософських дисциплін (політології, соціології, психології, права тощо), які допомагають зрозуміти зміст теми (тоталітаризм, антисемітизм, героїзм, трибунал, співчуття, спокута тощо).
  - VIII. Терміни й поняття, пов'язані з історією України, українським національним рухом у роки Другої світової війни (ОУН, УПА, УГКЦ тощо).

Наведений перелік понять і термінів не є вичерпним, але, на думку авторів, він корисний для тих, хто прагне ознайомитися з історією Голокосту. У словнику-довіднику вміщено 407 термінів і понять.

При його укладанні автори використовували наявні словники, довідники, енциклопедії з цієї проблеми та історії взагалі, глумачні словники української та російської мов, опрацьовували доступні сьогодні наукові та публіцистичні праці та матеріали. Велику увагу приділено монографічним дослідженням. При цьому було обрано такий алгоритм роботи: опрацювання наукових, публіцистичних праць, статей, виокремлення специфічних термінів і понять; робота з довідковою літературою; вицнення методом «мозкового штурму» специфічних рис поняття або терміна і формування його лаконічного визначення.

А

АБ-акція (**Ausserordentliche Befriedungsaktion** — буквально: «Надзвичайна *акція з умиротворення*») — операція з фізичного винищення польської інтелігенції у травні–червні 1940 р., якою керував намісник окупованої Польщі Х. Франко. Вирішальну роль у здійсненні АБ-А. відігравали *гестапо* та *СС*. Унаслідок АБ-А. було знищено 2,5 тис. осіб. Значну кількість їх становили *євреї*.

Абвер — німецька військова розвідка і контррозвідка. Утворений у 1919 р. Починаючи з 30-х років став впливовою силою у виробленні державної політики Німеччини. У 1935–1944 р. А. очолював адмірал Ф.В. Канаріс. У 1938 р. А. був реорганізований в Управління розвідки і контррозвідки Верховного головнокомандування збройними силами Німеччини (ОКВ), яке мало забезпечувати секретність підготовки і проведення воєнних операцій збройних сил, їхнє переозброєння, створення «*п'ятої колони*» у запллі ворога, його деморалізацію, організацію операцій, спрямованих на знищення політичних діячів, військових керівників ворога тощо. 14 лютого 1944 р. А. було розформовано. Він був поділений на частини і його обов'язки та структурні підрозділи розподілялися між іншими відомствами. В основному структури А. увійшли до складу RSHA як його VIII управління. Щодо *Голокосту* А. має опосередковане відношення як одна із структур *нацистської* державної машини.

Абверштелле, абвернебеншелле — назви периферійних структур *абверу*, що створювалися у військових округах, при штабах армійських частин й підрозділів, військово-морських баз і центрів.

Абсорбція — поглинання, втягування, всмоктування. У сучасній державі Ізраїль передусім це процес пристосування до норм життя емігрантів, які прибули до країни на постійне місце проживання.

Автаркія — політика господарського відокремлення, створення окремого замкненого господарства, що саме себе забезпечує, у межах однієї держави. А. притаманна державам з авторитарним і тоталітарним політичними режимами. А. як державна політика проводилася у *фашистській* Італії, СРСР та інших державах.

Авторитаризм — політичний режим, який характеризується концентрацією влади в руках однієї людини або одного органу влади, нівелюванням ролі органів представницької влади, зведенням нанівець опозиції, диктаторськими методами управління. В авторитарних режимах ХХ ст. провідну роль відіграють *вожді*, які користуються загальнонародною підтримкою, тим самим забезпечують *легітимність* режиму.

Агресія — незаконне застосування збройної сили однієї держави проти іншої, порушення суверенітету, територіальної цілісності, позбавлення політичної незалежності.

Айнзацгрупи або ейнзацгрупи (Einsatzgruppen) — оперативні групи; мобільні поліцейські формування, призначені для знищення *військовополонених*, проведення *акцій з ліквідації* населення на окупованих територіях. Виділялися зі складу СД, СС, поліції безпеки й підпорядковувалися головному імперському управлінню безпеки (РСНА). А. своєю появою зобов'язані спеціально створеній службі безпеки та агентам *гестапо*, які працювали в тісному контакті з австрійською поліцією під час арешту антифашистів після *аншлюса* Австрії. Перед вторгненням до Чехословаччини А. (два айнзац-штаби) були вперше створені Вальтером Шелленбергом за наказом Райнхарда Гайдріха з метою придушення опору з боку цивільного населення. Перед вторгненням до Польщі було створено шість А., які поділялись на айнзацкоманди по 100 осіб і *зондеркоманди*. Головним завданням А. у Польщі було знищення польської інтелігенції та *євреїв*. Перед вторгненням на територію СРСР було створено чотири А. (весна 1941 р.) загальною чисельністю спочатку близько 2000 осіб. Місцем їх формування стала школа прикордонної поліції в Претцше-на-Ельбі (Сак-

сонія) та сусідні міста Дюбен і Бад-Шмідеберг. Групи поділи фронт між собою за географічною ознакою і діяли в заплілі відповідних груп армій: група «А» (командир В. Шталекер, згодом Х. Йост, Х. Ахамер-Піфрадер, Ф. Панцингер, В. Фукс) — Прибалтика; «В» (командир А. Небе, згодом Е. Науман, Х.-А. Беме, Е. Ерлінгер, Х. Зеетцен) — напрям Мінськ–Смоленськ–Москва; «С» (командир О. Раш, згодом М. Томас) — Україна; «D» (командир О. Олендорф, згодом В. Біркамп) — південні райони України, Крим, Кавказ. До складу кожної А. входило 1000–1200 осіб, які були розподілені між кількома айнзац-командами. До складу А. входило приблизно 350 есесівців (резервісти), 150 шоферів і механіків, 100 членів гестапо, 80 співробітників *допоміжної поліції*, яких набирали, як правило, на місці, 130 співробітників *поліції порядку*, 40–50 співробітників кримінальної поліції, а також 30–35 співробітників СД. Також за штатом передбачалась певна кількість перекладачів, радистів, телеграфістів тощо. Керівний склад був з гестапівців, співробітників СД і кримінальної поліції. Дії на радянській території А. розпочали в червні 1941 р. Згодом було створено ще чотири А.: «Е», «G», «Н», «Хорватія». Головним завданням А. було знищення комісарів, співробітників НКВД, антифашистськи налаштованих етнічних німців, партизанів, євреїв, циган та інших «небажаних елементів». За період своєї діяльності до літа 1942 р. А. знищили на території СРСР близько 750 тис. осіб, переважно євреїв. На Україні А. «С», «D» знищили понад 200 тис. євреїв. Були розформовані у 1943–1944 рр.

Акція — одноразова дія, спрямована на досягнення певної мети. Цей термін *нацисти* використовували стосовно одноразових дій з масового *знищення, депортації євреїв* на певній території.

Акція «Рейнхард» (Aktion Reinhard) — кодова назва нацистського плану *знищення польського єврейства*. Названа за іменем генерала СС Рейнхарда Гайдріха, який очолював Головне управління імперської безпеки (RSHA), загинув у червні 1942 р. у результаті замаху, організованого чеськими партизанами. АР. проводилася з осені 1941 р. до кінця літа 1943 р. під керівництвом генерала СС, начальника СС і поліції дистрикту Люблін Одило Глобочніка. У ході АР. *євреїв з Польщі депортували в три табори смерті* — Белжець, Собібор і Трєблінку II.

Як писав Глобочнік у 1944 р., мета АР. полягала в такому: 1) знищення польських євреїв; 2) експлуатація кваліфікованих єврейських робітників перед їхнім знищенням; 3) конфіскація матеріальних цінностей, що належали євреям; 4) пошук і конфіскація єврейської нерухомої власності (підприємств, житла, земель). Масові убивства євреїв у Бельжеці тривали з березня 1942 р. по грудень 1942 р. (убито близько 500 тис. євреїв), у Собіборі — із травня 1942 р. по жовтень 1943 р. (убито близько 250 тис. євреїв), у Треблінці II — з липня 1942 р. по серпень 1943 р. (убито близько 870 тис. євреїв). Жертвами АР. були переважно євреї, депортовані з польських гетто, однак це були також євреї з Голландії, Франції і Македонії. У підсумку у ході АР. було убито близько 1 млн. 700 тис. євреїв. Серед жертв АР. були також поляки, цигани і радянські військовополонені.

Алія — 1) процес переселення на постійне проживання, повернення євреїв на свою «історичну батьківщину» (Ерець-Ізраїль — Земля Ізраїлю). Виокремлюють п'ять хвиль А. до проголошення незалежності Ізраїлю: I (1882–1903), II (1904–1914), III (1919–1923), IV (1924–1928), V (1929–1939); 2) групи євреїв, що прибули до Ерець-Ізраїль з іншої країни або за певний проміжок часу. А. — основна ідея сїонізму і найважливіший фактор у процесі реалізації сїоністських ідеалів.

Амністія — повне або часткове звільнення від покарання та його правових наслідків, пом'якшення покарання, а також зняття судимості з осіб, які відбули його.

Анексія — насильницьке приєднання території, що належить іншій державі або народу.

Аненпас («Паспорт предків») — документ, який засвідчував абсолютну чистоту арійського походження. Кожен громадянин Німеччини був зобов'язаний мати при собі А. Метою запровадження цього документа було виявлення євреїв, які «прагнули приховати своє походження». А. видавали за наявності аненштайна.

Аненштайн («Свідоцтво про походження») — документ, який засвідчував арійське походження його власника. На його основі видавався аненпас.

Антагонізм — непримиренна суперечність між кимось або чимось (А. науковий, А. ідейний, А. політичний, А. національний тощо).

Антигітлерівська коаліція — воєнно-політичний союз держав, що склався в роки Другої світової війни для боротьби проти держав фашистського блоку — Німеччини, Італії, Японії та їхніх союзників. Початок А.К. поклала радянсько-англійська угода 12 липня 1941 р., за якою сторони зобов'язувалися не укладати сепаратного миру з Німеччиною і домовились про спільні дії у війні. 1 січня 1942 р. у Вашингтоні 26 держав підписали Декларацію Об'єднаних Націй. До кінця Другої світової війни А.К. об'єднувала 50 держав.

Антиєврейська політика — система заходів, правових норм, які покликані обмежити, принизити, скасувати, позбавити прав єврейське населення в економічній, політичній, соціальній та інших сферах життя. Нацистська влада послідовно дотримувалася А.п. в Німеччині у 1933–1939 роках, а з початком Другої світової війни в інших окупованих країнах Європи.

Антиєврейське законодавство — система законодавчих актів у нацистській Німеччині та її союзників, що юридично, соціально та морально-психологічно дискримінувала єврейське населення та поступово створювала для євреїв умови, які були несумісні з життям (див., напр., *Нюрнберзькі закони*).

Антикомунізм — 1) ідеологія і політика, спрямовані проти комуністичної теорії й практики. А. буває поміркованим і радикальним; 2) гасло, з яким нацистська Німеччина здійснювала і виправдовувала агресивні дії проти СРСР.

Антисемітизм — одна з форм *національної нетерпимості*, виражена у ворожому ставленні до *євреїв* — від нехтування у побуті, правової *дискримінації* до *єврейських погромів*. А. сформувався історично на базі релігійної мотивації як реакція на конфесійні особливості *їудаїзму*. На рубежі XIX–XX ст. А. перетворився в досить впливову політичну ідеологію, остаточно втратив релігійну основу. Найбільш теоретично розробленим був німецький А. Його класиками були німецькі публіцисти Е. Дюрінг, О. Глагау, В. Марр. Після Першої світової війни *нацистська* пропаганда у Німеччині стала свідомо розпалювати у суспільстві А., звинувачуючи євреїв у всіх поразках німців у роки війни. З 1933 р. А. у Німеччині став офіційною ідеологією, що була втілена в реальну практику *Голокосту*.

Антифашизм — політичний рух проти *фашизму* та його різновидів.

Аншлюс (Anschluß) — возз'єднання, приєднання. Термін застосовується здебільшого щодо політики нацистської Німеччини стосовно Австрії, що завершилася приєднанням Австрії до *Третього райху*. За умовами мирного договору 1919 р. Австрії було заборонено об'єднання з Німеччиною, і виникла самостійна держава — Республіка Австрія. У 1934 р. лідер австрійської Християнської соціальної партії, канцлер Німеччини Е. Дольфус, що протистояв у союзі з Італією Муссоліні намірам Гітлера приєднати Австрію до Німеччини, був убитий. Після його смерті канцлером Австрії став К. Шушнінг, також прихильник незалежності Австрії. Однак після створення осі Рим — Берлін у 1936 р. Муссоліні відмовився підтримувати Австрію, і під впливом економічної ситуації, що погіршувалася, а також під тиском австрійських нацистів Шушнінг вступив у контакт із Гітлером, отримавши від нього гарантії незалежності Австрії. На початку 1938 р. Гітлер змусив призначити на посади в австрійському уряді трьох нацистів. Побоюючись втрати незалежності Австрії, Шушнінг оголосив про проведення плебісциту про майбутнє країни. Гітлер зажадав скасувати плебісцит і зосередив війська на границі з Австрією. Шушнінг подав у відставку і потрапив під арешт. 12 березня німецьку армію було введено в Австрію, яку згодом включили до складу Німецького райха. Австрія була перейменована в *Osterreich* (Східна імперія), потім у *Ostmark* (Східна марка). У ній було введено всі нацистські установи й закони.

Аріїзація (Arisierung) — передача єврейської власності в німецьке володіння. Термін використовувався у сфері економічних відносин. Напередодні приходу нацистів до влади в Німеччині налічувалося близько 100 000 підприємств, магазинів, крамниць, газет, видавництв та інших комерційних установ, власниками яких були євреї. У 1933–1938 рр. А. здійснювалася без наявності відповідного законодавства, внаслідок «збігу певних обставин», нібито на «добровільних» засадах. У деяких випадках єврей-власник перебував у в'язниці доти, доки не погоджувався передати свій бізнес державі. Після 1938 р. єврейська власність підлягала примусовій конфіскації. Усі ще не продані єврейські підприємства мали бути зареєстровані. Грошові рахунки, що належали євреям, були заблоковані, власники могли знімати щомісяця лише невеликі суми. Євреї, які

мали намір емігрувати, могли взяти із собою лише незначні кошти. У рамках програми «А.» було захоплено власності на 5 млрд. золотих марок.

Арійська раса — псевдонауковий термін, висунутий у середині XIX ст. авторами *расової теорії*. Використовувався нацистськими ідеологами, які стверджували про існування особливої, «вищої» А.Р., зараховуючи до неї передусім німців.

Арійський параграф — другий параграф виданої у Німеччині інструкції-роз'яснення від 11 квітня 1933 р. до Закону про впорядкування національного складу управлінського апарату від 7 квітня 1933 р. «А.п» давав визначення поняття «еврей». Згідно з ним «повним євреєм» вважався той, у кого було хоча б чверть єврейської крові, тобто якщо євреєм був хоча б один із дідів (бабусь).

Арійці — назва народів, які належать до індоєвропейської мовної спільноти. У расистській літературі арійці (германська або німецька нація) оголошувались «вищою» расою, яка повинна панувати над іншими.

Асиміляція — 1) процес, у результаті якого члени однієї етнічної групи втрачають свою первинну культуру й засвоюють культуру іншої етнічної групи, з якими вони безпосередньо контактують; 2) нав'язування однією етнічною групою своєї мови, звичаїв, культури, духовних цінностей іншій.

Ашкеназі (ашкенази) — термін, яким у середньовічній літературі позначали *евреїв*, які заселяли німецькі землі. Згодом так стали називати усіх євреїв, які за походженням є нащадками середньовічного єврейського населення Німеччини. У сучасному розумінні він охоплює частину єврейського народу, яка належить до цього соціального й культурного комплексу; євреїв — представників європейської культурної традиції.

Б

Бабин Яр — місцевість у Києві, де під час гітлерівської *окупації* міста було здійснено *акції* масового знищення спочатку *евреїв*, а згодом комуністів, підпільників, *військовополонених*, українських націоналістів тощо (близько 100 тис. осіб). Бабин Яр, як і Аушвіц на теренах Польщі та інші місця окупованої

Європи, де відбувалося тотальне знищення євреїв, вважають символами *Голокосту* і взагалі людської трагедії.

Байдужість — особливий стан суспільства, окремих його членів, який характеризується апатією, відсутністю реакції на факти обмеження прав, *дискримінації*, *знищення* певних осіб, етнічних груп. Переважав у ставленні населення окупованих нацистами країн щодо *Голокосту*.

Барак — приміщення для примусового утримання великої кількості в'язнів у *концтаборах*.

«Барбаросса» план (або директива № 21) — план нападу нацистської Німеччини на СРСР. В основу плану було покладено ідею *блискавичної війни (бліцкригу)*. Розробка Б.п. розпочалася в липні 1940 р., підписаний був 18 грудня 1940 р., реалізація почалася 22 червня 1941 р., коли німецькі війська та їхні союзники здійснили агресію проти СРСР. Незважаючи на успіхи німецьких військ у перші місяці війни, план так і не був реалізований. Реалізація Б.п. була одним із чинників, які прискорили прийняття «остаточного розв'язання єврейського питання».

Біженці — особи, які покинули місце свого постійного проживання з метою залишити зону бойових дій, *окупації* чи інших несприятливих політичних, економічних, соціальних умов, особливо *переслідувань* за расову, національну або релігійну приналежність чи політичні переконання. За оцінками Інституту в єврейських справах при Всесвітньому єврейському конгресі, загальна кількість євреїв-*біженців* у період нацистського панування в Європі становила 2391 тис. осіб.

«Блискавична війна» — теорія досягнення швидкої перемоги у війні, побудована на тому, що противник буде захоплений зненацька і не встигне розгорнути свої сили. Б. був використаний Німеччиною у Першій і Другій світових війнах.

Бліцкриг — див. «*блискавична війна*».

Блок — окреме (окремі) приміщення для певної кількості в'язнів у *таборі смерті, концтаборі*.

Бойкот — відмова встановлювати, підтримувати будь-які відносини з державою, певною соціальною чи етнічною групою, юридичною чи фізичною особою. Один із засобів політичної або економічної боротьби. 1 квітня 1933 р. *нацисти* влаштували в Німеччині Б. як першу загальнодержавну антиєврейську *акцію*.

В

Ванзейська конференція («Конференція статс-секретарів») — була скликана у передмісті Берліна на березі озера Ванзее 20 січня 1942 р. для ознайомлення керівництва *Третього райху* з планом «остаточного розв'язання єврейського питання». Зібрання заступників міністрів (статс-секретарів) шляхів сполучення, економіки, озброєння і закордонних справ, яке проводив Р. Гайдрих. На ньому було затверджено протокол, що містив програму масового *знищення євреїв* і «контрольну цифру» осіб, що підлягали ліквідації, — 11,5 млн. євреїв, які проживали в Європі. Рішеннями В.К. передбачалося: *депортацію* всіх євреїв у *табори смерті*; негайне знищення тих, хто був не в змозі працювати; примушування до *каторжної* праці, при недостатньому харчуванні; поступове винищення всіх євреїв.

Веймарська республіка — термін, що позначає період в історії Німеччини 1919–1933 рр. за назвою міста Веймар, де було прийнято конституцію республіки.

Вермахт (Wehrmacht) — назва збройних сил нацистської Німеччини у 1935–1945 рр. В. брав участь в *акціях* з масового знищення *євреїв*.

Війна — організована збройна боротьба між *націями*, державами, соціальними групами для досягнення певної мети, якої неможливо (або цього не бажають ворогуючі сторони) досягнути іншими, переважно політичними, методами.

Військовополонені — військовослужбовці, які через певні обставини опинилися в *полоні* у ворога. За роки Другої світової війни до полону потрапило 5,7 млн. радянських військовослужбовців. Доля переважної більшості з них була трагічною. В. євреї підлягали негайному *знищенню*.

Військових злочинців процеси — суди над особами, які в роки Другої світової війни були членами адміністративних органів, політичних організацій, збройних сил, воєнізованих організацій «країн осі» або співробітничали з цими державами й були винними у *злочинах проти людяності* (зокрема, в організованому *переслідуванні* та планомірному *знищенні євреїв*), порушували закони і звичаї війни та основи міжнародного права. Головних нацистських лідерів було засуджено на *Нюрнберзькому процесі*.

«Вільні корпуси» — іррегулярні, добровільні військові формування, створені 1919 р. у Німеччині з військовослужбовців, які звільнялися з армії за умовами Комп'єнського перемир'я та Версальського договору. «В.К.» створювались для охорони громадського порядку. Відіграли вирішальну роль у придушенні повстання, організованого «спартаківцями» (комуністами) у Берліні в 1919 р. Використовувались також для розв'язання зовнішньополітичних проблем. Допомогали Латвії у відстоюванні незалежності від більшовицької агресії. Під час Рурської кризи діяли проти франко-бельгійських військ тощо. У роки Веймарської республіки стали вагомою політичною силою. У середовищі «В.К.» сформувались майбутні лідери *штурмовиків (СА)*, партійні функціонери *НСДАП*.

«Вірменська бійня» — акт *геноциду* вірменського населення (1894–1895, 1915–1916), здійсненого в Османській імперії до і в роки Першої світової війни. Жертвами В.б. стали мільйони вірмен. Наприкінці 1915 р. з 2,1 млн. вірмен у Туреччині залишилося 600 тис. Причинами ненависті турків до вірмен були, зокрема: релігійна *нетерпимість* (вірмени — християни, турки — мусульмани), домінування вірмен в економічному житті імперії (80% внутрішньої і 50% зовнішньої торгівлі зосереджувалося в їхніх руках), а головне — націоналістична ідеологія правлячих кіл Османської імперії.

Вживання — спосіб життя, за якого людина, керована інстинктом самозбереження, пристосовується до несприятливих умов з метою зберегти життя.

«Вищі» — особи, які згідно з нацистською ідеологією належали до *арійської раси*.

Вождь — керівник, особа, яка через особисті якості, становище, яке займає, користується беззастережним авторитетом і владою. В. є ключовою фігурою *тоталітарного* чи *авторитарного режиму*. (Див. *фюрер, дуче, кондукатор*).

Волость — адміністративно-територіальна одиниця в *Трансїстрії*. До В. входило кілька районів. На чолі В. стояв префект — румунський чиновник.

Всесвітня антиєврейська ліга — одна з *нацистських антиєврейських* організацій. Головний ідеолог В.а.л. Ю. Штрайхер закликав до знищення *євреїв*, у крайньому разі до вигнання. Ліквідована у 1945 р.

«**Всесвітня єврейська змова**» — одна з основних тез *антисемітизму*, яка твердить про існування єврейської змови з метою підкорення світу. Весь хід історії пояснюється існуванням «В.є.з.». Ідея «В.є.з.» сформульована у відомій антисемітській праці «*Протоколи сіонських мудреців*».

Г

Газова камера — спеціальне приміщення у *таборах смерті*, в яких за допомогою отруйних речовин (зокрема, «*Циклон-Б*») масово знищували людей. Як правило, газові камери обладнувалися як «душові».

Гебіт — адміністративно-територіальна одиниця на окупованій частині України під управлінням цивільної адміністрації (*Райхскомісаріат «Україна»*). Г. включав, як правило, 3–5 районів, інколи 6–7. На чолі Г. стояв гебіткомісар — німецький чиновник.

Гегемонія — панування, керівництво, зверхність.

Генерал-губернаторство Польське (Варшавське) — адміністративна одиниця, утворена з частини польських земель (центральної та східної) з центром у Варшаві після загарбання Польщі німецькими військами у вересні 1939 р. Г.-Г. утворено 12 жовтня 1939 р. Після нападу на СРСР до складу Г.-Г. увійшли західноукраїнські землі, на яких було утворено *Дистрикт Галичина*.

Геноцид (від грец. Genos — рід, племя і латин. Caedo — вбивати) — *знищення* окремих груп населення за расовими, національними, етнічними або релігійними мотивами, а також штучне створення життєвих умов, несумісних з життям. Термін Г. уперше використав польсько-єврейський юрист Рафаель Лемкін (1901–1959) у книзі «Європа під владою осі Берлін–Рим» (видано у 1944 р. англ. мовою) для позначення політики і практики винищення *євреїв нацистами*. Прояви Г. були відомі людству і раніше (наприклад, масове вбивство вірмен у Туреччині у 1895–1896, 1915–1916 рр.). Після Другої світової війни Г. і підбурювання до нього було визнано злочином. 11 грудня 1946 р. ГА ООН ухвалила резолюцію, яка засудила Г. з погляду міжнародного права. 9 грудня 1948 р. ГА ООН одноголосно ухвалила *конвенцію «Про попередження злочину Г. і покарання»*.

ня за нього». Цю конвенцію було ратифіковано і вона набула чинності 12 січня 1951 р. Згідно з конвенцією покарання передбачено також за такі дії, як підбурювання до Г., спроби Г., співучасть у змові з метою здійснення Г. Дія конвенції поширюється на будь-якого злочинця незалежно від його соціального стану. Вона застосовується однаковою мірою як до посадових, так і до приватних осіб, а також до тих, хто несе відповідальність за ухвалення законів про Г.

Згідно з конвенцією під Г. розуміють: 1) убивство членів якої-небудь групи; 2) нанесення серйозних тілесних ушкоджень або вчинення дій, що призвели до психічних розладів у членів такої групи; 3) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове її знищення; 4) заходи, розраховані на запобігання народження дітей у середовищі якої-небудь групи; 5) насильницька передача дітей з однієї групи до іншої.

Герой — видатна своїми здібностями і діяльністю людина, яка виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість.

Гестапо (GESTAPO) — державна таємна поліція гітлерівської Німеччини 1933–1945 рр. Створена за ініціативою Г. Герінга у квітні 1933 р. (юридичний статус здобула у 1936 р.) для боротьби з противниками нацистського режиму. З 1936 р. керівництво Г. здійснював Г. Гімmlер, у 1939–1945 рр. — Г. Мюллер. У 1938–1939 рр. виконувала всі адміністративні функції, пов'язані з контролем над єврейським населенням. Агенти Г. брали активну участь у подіях «Кришталеві ночі», головне в арештах *євреїв* і відправленні їх до *концтаборів*. Особливий відділ Г. здійснював нагляд над єврейським населенням і проводив політику його *переслідування*. З вересня 1939 р. Г. увійшла до структури Головного управління імперської безпеки (RSHA) як IV управління, яке очолив Р. Гайдріх. Головою відділу, на який було покладено «*остаточне розв'язання єврейського питання*», був Ейхман, а його безпосереднім начальником Мюллер. Г. зосереджувалося діяльність у своїй таких напрямках: боротьба з противниками *нацизму*; нагляд за політичною діяльністю різних церков, релігійних сект тощо; комплектування картотеки і досьє; ведення справ окупованих територій; організація контррозвідки і боротьба зі шпигунством. У роки війни співробітники Г. брали участь у діяльності

айнзацгруп, у створенні та охороні *гетто*, в організації *примусових робіт, депортації у табори смерті*, у постачанні отруйних газів для *газових камер*. На початку 1944 р. налічувала близько 30 тис. співробітників. Здійснювала масовий *терор* і каральні *акції* в Німеччині та на окупованих територіях. У своїй діяльності застосовувала *тортури* щодо ув'язнених, розстріли *заручників, провокації*, створила широку агентурну мережу для виявлення противників режиму і учасників *руху Опору*. Міжнародним трибуналом у Нюрнберзі (*Нюрнберзький процес*) Г. визнано злочинною організацією.

Гетто — ізольована частина міста у християнських країнах, відведена для проживання *євреїв*. Термін Г. походить з Італії (1516 р.) від назви ливарного заводу у Венеції, поблизу якого знаходився єврейський квартал. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст Г. в Європі зникають. У роки Другої світової війни нацисти обрали цей термін для позначення спеціально відведених для примусового утримання *євреїв* частин міста з метою їхньої *ізоляції* та подальшого *знищення*. Початок створення Г. нацистами було покладено 21 вересня 1939 р. наказом шефа RSHA Р. Гайдріха. Перше Г. з'явилося на території Польщі у жовтні 1939 р. Наприкінці 1941 р. у Терезієнштадті було створено показове Г. для євреїв Богемії та Моравії. Найбільша кількість Г. існувала на території Польщі. Г. були закритого типу — ізольовані від зовнішнього світу і відкритого — вихід і вхід населення були відносно вільні. Основні ознаки Г.: концентрація єврейського населення в певному районі міста з певним статусом, наявність *юдєнрату* і *примусової праці* мешканців Г. Створювати Г. на українських землях розпочали в липні-серпні 1941 р., в основному на західних землях України. На території *Райхскомісаріату «Україна»* і в зоні військового управління *нацисти* знищували *євреїв* переважно без створення Г. Також Г. були на теренах *Трансїстрії*, у румунській зоні окупації, де частина *євреїв* дочекалася *визволення*. Основну масу Г. в Україні було ліквідовано до початку 1943 р. Останнє Г. в Європі нацисти знищили в серпні 1944 р. у Лодзі. Через нелюдські умови життя в Г. іноді виникали *повстання*. Найвідомішим є повстання у Варшавському Г. (1943 р.). Загалом відомо про повстання у 20 Г., на території України у шести: Тучин (3.9.1942 р.), Кременець (9.9.1942 р.), Луцьк

(12.10.1942 р.), Стрий (28.4.1943 р.), Броди (17.5.1943 р.), Львів (1.6.1943 р.).

Гімлера-Керстена договір — документ, який визначав долю в'язнів *концтаборів*, був підписаний у березні 1945 р. між Гімлером і доктором Ф. Керстеном (голова *Червоного Хреста* Швеції). Згідно з договором при наближенні військ союзників *концтабори* не знищували, а передавали Червоному Хресту. *Євреїв* уже не знищували, їх утримували нарівні з іншими в'язнями. Також Червоний Хрест мав право організувати передачу посилок ув'язненим євреям. На практиці цей договір майже не реалізовувався. (Див. «*Марші смерті*»).

Гістадрут — федерація сіоністських профспілок, створена на теренах Палестини у 1920-х роках, коли вона перебувала під контролем (мандатом) Великої Британії.

Гітлерізм — одна з назв нацистської ідеології. Застосовується щодо періоду правління канцлера Німеччини Адольфа Гітлера (1933–1945).

Гітлерюгенд — молодіжна нацистська організація воєнізованого типу, резерв *нацистської партії*, створена у Німеччині відповідно до Закону «Про молодь» від 1 грудня 1936 р. Наложність усіх юнаків до Г. була обов'язковою. Для дівчат існувала окрема організація. *Антисемітизм* був ключовим у діяльності Г.

Голокост (у перекладі з давньогрецької — «всеспалення») — організоване та планомірне *знищення* єврейського населення нацистами та їхніми союзниками в роки Другої світової війни. *Жертвами* Г. стали близько 6 млн. *євреїв* (в Україні — понад 1,4 млн.). Це складало близько двох третин європейського чи третину світового єврейства. Не має єдиної точки зору щодо періодизації Г. Одні дослідники зазначають період 1933–1945 рр., включаючи переслідування євреїв у Німеччині в перші роки нацизму, інші — 1941–1945 рр., тобто період тотального знищення. Для позначення Голокосту використовуються також терміни *Катастрофа*, *Шоа*.

Громадянські права — *права людини*, що гарантовані та охороняються державою.

Гуманізм — у широкому розумінні — визнання цінності людини як особистості, її прав на вільний розвиток і виявлення своїх здібностей.

Гуманітарна катастрофа — нехтування будь-якими правами людини, нищення людського суспільства.

Д

«**Дезинфекція**» — евфемізм, застосований *нацистами* щодо людей, які підлягали знищенню в *газових камерах*.

«**Декларація Бальфура**» — документ, опублікований як лист міністра закордонних справ Великобританії лорда Артура Джеймса Бальфура (1848–1930) до відомого діяча сіоністського руху лорда В. Ротшильда 2 листопада 1917 р. У документі англійський уряд заявляв про свою підтримку ідеї встановити в Палестині національне вогнище (National Home), яке би з часом стало для єврейського народу «центром національної культури і національного життя». Водночас у декларації зазначалося, що мають бути гарантовані громадянські й релігійні права «неєврейських общин» у Палестині. У січні Д.Б. підтримали В. Вільсон, Ж. Клемансо і В.Е. Орландо, її текст було включено до Севрського мирного договору (1920 р.). Завдяки появі Д.Б. Англія зберегла свій мандат над Палестиною (вона відмовилась включити Палестину до арабської держави короля Хусейна і передати її під міжнародне управління), затверджений Лігою Націй у 1922 р. Опублікування Д.Б. викликало різкі протести арабського населення Палестини, яке становило 89%, що неодноразово переростали у масові криваві сутички (1925–1926, 1929). Д.Б. зберігала юридичну силу до 1947 р. Вона стала важливим етапом у становленні *Держави Ізраїль*.

Депортація — примусове, насильницьке переселення людей за межі місць їх постійного проживання. Один із елементів політики *переслідування євреїв нацистами*. У період «*остаточного вирішення*» Д. євреїв здійснювала спеціально організована мережа нацистських установ у всій Європі.

Держава Ізраїль — держава, що була проголошена 15 травня 1948 р. на території Палестини (51%) згідно з Резолюцією ООН від 29 листопада 1947 р. Країна в південно-західній Азії, що межує на півночі з Ліваном, на сході із Сирією та Йорданією, на півдні з Єгиптом, на півдні омивається Червоним морем, на заході — Середземним морем. Територія — 20800 кв. км

(за домовленістю 1949 р.). Столиця — Єрусалим. Населення — 6970 тис. (за оцінками 2005 р.) (у тому числі 1050 тисяч арабів, громадян Ізраїлю, не рахуючи 3,5 мільйона арабів на територіях Палестинської автономії). Мови: іврит і арабська (державні). Також поширені їдиш і англійська, європейські й азіатські мови. Етнічний склад населення країни: *євреї* — 80,1% (народжені в Європі / США — 32,1%, ізраїльського народження 20,8%, африканського народження — 14,6%, народжених в Азії — 12,6%). Неєвреї — 19,9% (в основному араби) (1996). Релігії країни: *їудеї* — 76,5%; мусульмани 15,9%; християни-араби — 1,7%; інші — християни 0,4%; інші — 1,6%; невизначені — 3,9% (2003 р.).

Демагогія — вплив на почуття і свідомість людей через цілеспрямоване спотворення фактів.

Демографічна катастрофа — невідворотні зміни в демографічній ситуації на певній території чи в певній етнічній групі, що проявляються швидким зменшенням чисельності, втратою генофонду тощо. Д.к. зумовлені масовим *знищенням, етнічними чистками*, природними катаклізмами.

Денацифікація — система заходів, що їх проводили після краху *Третього райху* з метою очищення державного, суспільно-політичного та економічного життя Німеччини від наслідків нацистського режиму.

Диктат — 1) політика нав'язування, диктування своїх умов, вимог сильнішого слабшому; 2) угода, нав'язана слабшій країні сильнішою усупереч її волі.

Диктатура — нічим не обмежена влада однієї людини або групи людей, яка спирається на силу і репресивну державну структуру.

Диктатура пролетаріату — у марксистській теорії — політична влада робітничого класу, здійснювана ним у союзі з найбіднішим селянством та іншими пролетарськими прошарками населення.

Дискредитація — підрив довіри до когось, приниження чиєїсь гідності, авторитету.

Дискримінація — цілеспрямоване обмеження або позбавлення прав громадян за расовою ознакою (расова дискримінація), національністю, статевими ознаками, за релігійними, політичними переконаннями тощо; зумисне створення нерівноправних умов для держави чи групи держав.

Дистрикт Галичина (округ Галичина) — адміністративно-територіальна одиниця *Польського генерал-губернаторства* у 1941–1944 рр. Включала в себе території сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської (без північних районів) областей.

Діаспора — розселення з якихось причин, внутрішнього чи зовнішнього порядку, частини одного народу серед народів інших країн. Представники Д. зберігають свою національну ідентичність, спосіб життя, культуру тощо.

Доктрина — основоположний, керівний принцип діяльності держави у певній сфері суспільного життя.

Допоміжна поліція — збройні формування, що їх створювали німецькі війська з місцевого населення на окупованій території для здійснення поліцейських функцій. Д.п. брала активну участь у масовому знищенні єврейського населення. (Див. *українська поліція, шуцманшафт-батальйон*).

Душогубка — неофіційна назва спеціально пристосованого автомобіля-фургона для знищення людей у герметично зачиненому кузові шляхом отруєння (удушення) чадним газом, який утворюється під час роботи двигуна внутрішнього згоряння. Офіційна назва — «вантажівка «Z» (від слова «Sonder» — спеціальний) або «газваген» (Gaswagen). Будували з розрахунку на 25–60 осіб. *Айнзацгрупи* почали використовувати Д. з листопада 1941 р. на окупованій території СРСР переважно для знищення єврейських жінок і дітей. Поштовхом до їх масового застосування стало те, що, на думку Гімmlера, масові розстріли згубно впливали на психіку катів. У таборі поблизу польського містечка Хелмно за допомогою трьох стаціонарних Д. було знищено близько 320 тис. євреїв. Д. були радянським винаходом і за прямим призначенням — для вбивства людей — їх уперше використали у 1936 р. Гестапо стало відомо про цей винахід, імовірно, у 1940 р., коли між ним і НКВД було встановлене тісне співробітництво і відбувався «обмін досвідом».

Е

Евакуація — вивезення населення, поранених, полонених, а також матеріальних засобів з місцевостей, що перебувають

під загрозою нападу або загарбання ворогом, стихійного лиха. Радянське керівництво, знаючи про політику масового знищення єврейства *нацистами*, не докладало спеціальних зусиль для евакуації єврейського населення, хоча до 1943 р. у радянській пресі, виступах вищих посадових осіб ішлося про масове знищення нацистами саме *євреїв*, а не «радянських громадян».

Евтаназія – умисне прискорення смерті безнадійно хворої людини з метою припинення її страждань. У нацистській практиці цей термін набув іншого значення після секретного наказу А. Гітлера від 1 вересня 1939 р. про Е. як фізичне знищення «*неповноцінних*», людей, що страждають спадковими хворобами, або тих, чиє «життя не має цінності». У 1935 р. Гітлер говорив про Е. як про «милосердя». Улітку 1939 р. у рамках зазначеної програми почалася підготовка до знищення розумово «неповноцінних» дітей. Починаючи з жовтня 1941 р. близько 5 тисяч таких дітей у Німеччині й Австрії було зібрано в кількох дитячих лікарнях, де вони вмирали від голоду чи смертельних ін'єкцій. Незабаром програму було поширено і на дорослих з подібними захворюваннями, яка дістала кодову назву «Т4» (скорочено від адреси, де знаходилося центральне керування програмою в Берліні – Tiergartenstrasse, 4). Починаючи із січня 1940 р. лікарі по всій Німеччині на основі історії хвороби відбирали пацієнтів, яких звозили в шість центрів, де убивали з використанням газу. Незабаром про Е. стало відомо німецькому суспільству, програма викликала широкий протест, особливо в середовищі німецького духівництва, тому Гітлер наприкінці серпня 1941 р. розпорядився припинити її. У серпні 1942 р. програму було відновлено і вбивства тривали до кінця війни. Усього в рамках Е. було винищено близько 200 тис. осіб.

Евіанська міжнародна конференція – відбулась 5 липня 1938 р. у французькому місті Евіан, на якій було розглянуто проблему єврейських *біженців*. З'ясувалося, що жодна європейська країна не готова і не бажає прийняти єврейських біженців з Німеччини та Австрії. Тільки Англія погодилась прийняти 10 тис. дітей без батьків.

Евфемізм – слово чи вираз, що замінює у мові грубе, непристойне, з неприємним емоційним забарвленням слово. Нацисти активно застосовували різноманітні Е., що приховували сутність їх дій. Фактично вони створили власну мову, де були

відсутні слова *вбивство, страта, масове винищення* тощо. Відмінне від загальноновживаного значення мали терміни «*евтаназія*», «*селекція*», «*дезінфекція*», «*акція*» тощо. Зокрема, нацистський план винищення євреїв Європи мав назву «*остаточне розв'язання єврейського питання*».

Екзгумація — викриття захоронення, вилучення останків для необхідного огляду з метою вивчення або розслідування злочину.

Екзекуція — насильницькі заходи, каральні *акції*, що передбачають завдання страждань, *знищення* людини або групи людей (тортури, побиття, розстріли тощо).

Експансія — розширення сфери впливу, що здійснюється як економічними методами (наприклад, вивезення капіталу), так і політичними (збройне захоплення території, дипломатичний тиск тощо).

Експлуатація — 1) привласнення одними людьми продуктів праці інших людей; 2) систематичне використання людиною продуктивних сил (родовищ, залізниць, машин, трудових ресурсів тощо).

Експропріація — примусове (без відшкодування чи оплачуване) позбавлення власності однієї соціальної групи іншою.

Екстремізм (від лат. *extremus* — крайній) — в ідеології та політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих суспільних структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

Електорат — особи, які мають право голосу.

Емансипація — розкріпачення, звільнення від залежності, гніту, скасування обмежень. Термін «емансипація євреїв» вживають у подвійному сенсі: з одного боку, скасування різних правових актів і суспільних норм, що обмежували права євреїв, з іншого — формальне проголошення рівноправності єврейських громадян у тій чи іншій країні. Ідеологічні основи Е. сягають епохи Просвітництва й егалітаризму мислителів-утопістів, які прагнули ідеального соціально-політичного устрою, в якому місце людини в суспільстві не буде визначатися його походженням. Співвідношення цих факторів визначило три періоди в історії Е. Перший період — так зване «передвістя Е.» — охоп-

лює 50 років, що передували Великій французькій революції (1740–1789). Головний зміст цього періоду — поширення переконання в тому, що євреям необхідно надати релігійні, економічні та цивільні права, — це й стало ідеологічною передумовою Е. У XVIII ст. у багатьох країнах вищі кола єврейського населення набули значної економічної ваги і стали долучатися до європейської культури. Водночас на тлі прагнення звільнити суспільство від панування церкви і привілеїв за народженням поступово розвилася теорія «цивільного виправлення євреїв», відповідно до якої лихварство і властиві євреям «моральні недоліки» зумовлені гнобленням і неможливістю вести гідний спосіб життя, тому скасування правової нерівності євреїв не лише гармоніюватиме з духом освіченості, а й дасть економічні вигоди державі. У Німеччині провісником ідей емансипації був Г.Е. Лессінг. Літературна полеміка навколо його п'єс «Євреї» (1749) і «Натан Мудрий» (1779) сприяла поширенню в суспільстві ідей віротерпимості. Другий період охоплює 90 років (1789–1878) — від початку Великої французької революції до Берлінського конгресу, коли Е. успішно проходила в Західній і Центральній Європі й була довершена в Північній Америці. У США в 1791 р. ухвалили перше доповнення до конституції, в якому питання про права людини було цілком відокремлене від віросповідання, що диктувалося принципом волі совісті. У 1832 р. євреї після тривалої боротьби здобули всі цивільні права і були звільнені від християнської формули присяги. Третій період (1878–1933) — від Берлінського конгресу до приходу нацистів до влади в Німеччині — характеризується посиленням антисемітизму, боротьбою євреїв за збереження досягнень емансипації в Західній і Центральній Європі, за поширення емансипації в інших країнах, а також за право на національне самовизначення. Наприкінці XIX — напочатку XX ст. повна емансипація була проголошена в усіх країнах Західної Європи, а також у деяких державах Східної Європи.

Емігрант — особа, яка залишила добровільно чи примусово Батьківщину й виїхала в іншу країну на постійне чи тривале проживання.

Еміграція — виїзд громадян зі своєї країни до іншої на постійне проживання через політичні, економічні чи будь-які інші причини; сукупність *емігрантів*, які живуть в одній країні.

Ескалація — планомірне нарощування військової могутності держави, армії. Е. конфлікту — поступове нагнітання конфліктної ситуації.

Етнічна катастрофа — невідворотні негативні зміни в етнічній групі (різке зменшення чисельності, втрата генофонду тощо), які можуть призвести до її загибелі. Е.к. зумовлені масовим знищенням, етнічними чистками, природними катаклізмами.

Ерець-Ізраель — Земля Ізраїлю (івр.). Назва Палестини євреями до створення Держави Ізраїль.

Етнічна чистка — система насильницьких заходів, яка передбачає виселення, знищення певної етнічної групи на певній території.

Етнос — етнічна спільнота, що історично склалася, — плем'я, народність, нація.

Етноцид — політика, спрямована проти конкретної національності з метою її цілковитого знищення.

Ешафот — поміст, на якому здійснюється страта.

Є

Єврей — особа, приналежна до єврейського народу; загальна назва субетнічних груп, які живуть у різних країнах світу та об'єднані спільністю походження від давньоєврейського народу, що населяв Палестину до I ст. н. е.

Єврейська бригада — єврейське збройне формування у складі англійської армії в роки Другої світової війни, єдиний єврейський національний підрозділ у складі військ *Антигітлерівської коаліції*. Створена у вересні 1944 р. *Єврейським агентством*. Е.б. складалась з євреїв-добровольців з Палестини (їх набирали до англійської армії з 1939 р. Загалом було набрано 27 тис.). Вона мала свій прапор — біле полотно з двома блакитними смугами, золотою *зіркою Давида* і написом англійською мовою «Єврейська бригада». Чисельність близько 5 тис. бійців. Командир Е.б. генерал Е.Ф. Бенджамін (1900–1969), єврей з Канади. Брала участь у бойових діях в Італії. Розформована у 1946 р. Її бійці згодом стали основою створеної Армії Оборони Ізраїлю.

Єврейська власність — умовна назва, яку використовували *нацисти* під час «арізації» у другій пол. 1930-х років у Німеччині для позначення рухомого та нерухомого майна, фінансових активів тощо, що належали *євреям* — громадянам Німеччини.

Єврейська громада — форма організації єврейського населення в *діаспорі* (країнах розсіювання). Є.Г. є організатором національного, релігійного життя *євреїв*. У роки *Голокосту нацисти* активно створювали Є.Г. на території СРСР, де вони фактично припинили існування на початку 30-х років ХХ ст., з метою зосередження, пограбування та подальшого *знищення* єврейського населення. (Див. *юденрат*).

Єврейська поліція — загони, які створювались для підтримання внутрішнього порядку в *гетто*. Є.П. була озброєна лише дубинками (палками). Брала участь в *акціях* на території гетто. Підлягала *знищенню* разом з мешканцями гетто.

«**Єврейська резервація**» — ідея концентрації єврейського населення на певній території; була висунута одним із нацистських ідеологів Альфредом Розенбергом у листопаді 1938 р., але тоді розвитку не отримала. Виникла знову, оскільки на початку Другої світової війни можливості для *еміграції* євреїв виявилися обмеженими. Спробами її реалізації стали «*План Люблін*» і «*План Мадагаскар*».

Єврейське агентство (Сохнут) — міжнародна громадська організація з центром у Єрусалимі, діяльність якої спрямована на організацію *репатріації євреїв* в *Ерец-Ізраель* і на допомогу в їхній *абсорбції*. С. виник у 1929 р. Одним із головних завдань було налагодження співробітництва між *сіоністами* і несіоністами у будівництві *Ерец-Ізраель*. С. був офіційно визнаний британськими властями в Палестині як організація, яка представляє єврейський народ у питаннях, що стосуються *Ерец-Ізраель*. Згідно зі статутом, Рада С. складається з 224 членів, половина з яких представники *Гістадруту*, а інша половина — представники несіоністських єврейських кіл країн *діаспори*.

Єврейський антифашистський комітет (ЄАК) — створений у лютому 1942 р. разом із чотирма іншими комітетами (Слов'янським, Учених, Молодіжним, Жіночим) при Совінформбюро. До нього увійшли видатні представники єврейської інтелігенції. Очолив ЄАК Соломон Міхоелс. За період

війни ЄАК провів три мітинги представників єврейської громадськості, ухвалив звернення «До братів євреїв усього світу», підготував для західних ЗМІ понад 20000 матеріалів, переважно про єврейський героїзм у *Голокості*. ЄАК ініціював приїзд Міхоелса до США (1943), де він, виступаючи на багатотисячних мітингах, закликав надати допомогу СРСР і пришвидшити відкриття Другого фронту. Ця поїздка збирала мільйони доларів у Фонд Червоної армії. ЄАК неодноразово звертався до радянського керівництва з пропозиціями щодо надання допомоги віцїлілим євреям, інформував про факти антисемітизму, порушував питання про збереження надбань єврейської культури. ЄАК видавав періодичний орган на *їдиш* — газету «Ей-никайт» («Єднання»). У видавництві «Дер Емес» до 1948 р. публікувалися спогади євреїв — партизан і підпільників. Також ЄАК почав збирати документальні свідoctва про Голокост на території СРСР під назвою «*Чорна книга*». Американський варіант книги було видано у 1946 р., на радянський у 1948 р. було накладено заборону. На початку 1948 р. Міхоелса було вбито в Мінську співробітниками органів Держбезпеки. 20 листопада 1948 р. ЄАК було розпущено, архів конфісковано МДБ. Наприкінці 40-х років було сфабриковано справу про ЄАК, відбувся закритий судовий процес (липень 1952 р.), 13 із 15 підсудних було розстріляно.

«Єврейський бізнес» — термін у нацистському законодавстві (*Нюрнберзькі закони*), який визначав бізнес, власником чи співвласником якого був *єврей*. У разі, якщо бізнес був представлений «компанією з обмеженою відповідальністю», його вважали єврейським, якщо одним із керівників був єврей, або чверть капіталу належить євреям, або якщо половина акціонерів з правом голосу є євреями. Євреї становили 1/15 чисельності підприємців Німеччини.

Єврейський відділ СД (відділ II 112) — створений у 1935 р., займався виключно *єврейським питанням*. «Провідним спеціалістом» відділу став Адольф Ейхман.

Єврейський квартал — один із термінів, який *нацисти* використовували для позначення районів, в яких ізолювали єврейське населення перед знищенням. Є.К. має спільні риси з *гетто*. У нацистських документах поняття гетто і Є.К. майже тотожні.

Єврейський легіон — єврейське збройне формування у складі англійської армії в роки Першої світової війни.

«Єврейське питання» — комплекс національних, релігійних, територіальних, політичних та інших питань, пов'язаних з євреями, що були розпорошені по різних країнах Європи та світу.

Єврейський погром — див. *погром*.

Єврейський фактор — комплекс політичних, соціальних, економічних питань, пов'язаних з існуванням єврейських громад у різних країнах світу. Сукупність єврейських політичних рухів, суспільно-політичних і світоглядних теорій, включаючи елементи *їудаїзму* в культурі, державних структурах, економіці, праві, моралі, етиці — таких, що взаємодіють між собою і впливають не тільки на суспільну свідомість людей і внутрішнє життя тих чи інших країн, а й на систему міжнародних відносин загалом. Є.ф. став вагомим чинником історичних процесів, особливо напередодні і під час Другої світової війни. Нині він є суттєвим чинником процесів на Близькому Сході.

Ж

Жандармерія — частина німецької поліції, що виконувала поліцейські функції в сільській місцевості.

Жертва — особа, яка стала об'єктом *переслідування, знищення* тощо.

Жертовність — форма вияву людської гідності, а саме здатність пожертвувати найдорожчим заради загальнолюдських ідеалів.

Жид (*zhid* — у перекладі з польської *еврей*) — давня назва для єврея в російській та українській мовах. У зв'язку з тим, що в Росії з XVIII ст., а в Україні з 1930-х років нормативним стає термін «єврей», слово «жид» перестають вважати офіційним і воно набуває образливого значення. У такому значенні цей термін підтримував нацистський окупаційний режим під час Другої світової війни. Сьогодні, внаслідок цих історичних процесів, у свідомості євреїв на пострадянських територіях ця назва залишилася образливою й має виключно негативне значення.

Жидо-більшовизм — ідеологічне кліше, яке використовували с пропагандистською метою нацистська влада та місцеві колабораціоністи на окупованій території СРСР для позначення політичного устрою Радянського Союзу. Вони стверджували, що ідеї комунізму є справою рук *євреїв* з метою підкорити світ своїй владі. Підставою для такого твердження стало те, що частина теоретиків марксизму, а також лідерів російського більшовизму були за національністю євреями. Запозичено з націоналістичної ідеології та риторики ультраправих політичних рухів 20-х років ХХ ст.

Життєвий простір — термін, який німецькі націоналісти кінця ХІХ — початку ХХ ст., а також нацисти використовували для позначення територій на сході Європи, начебто життєво необхідних для існування німецької нації, *Райху*. Узятий на озброєння *нацистами*, аби виправдати свої завойовницькі плани.

З

Загальне об'єднання євреїв Німеччини — організація, створена *нацистами* у 1939 р., яка мала сприяти здійсненню їхньої політики стосовно *євреїв* і, головне, спонукати їх до *еміграції*. Проіснувала до 10.11.1943 р.

Загальнолюдські цінності — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених окремими народами, які безцінні, але значущі для кожної людини тому, що є надбанням усього людства.

«Загартовування на Сході» — термін, який використовувало нацистське керівництво щодо процесу відправлення співробітників каральних органів для участі в *акціях* масового *знищення*, щоб «зв'язати їх кров'ю».

«Залізна гвардія» — ультраправа націоналістична організація фашистського типу, що діяла у 1930–1940-х роках у Румунії. У програмі З.Г. були *антисемітські* гасла. Причетна до *антиєврейських акцій* на території Румунії і в *окупованих* районах СРСР.

ЗІПО (Sicherheitspolizei, або Sipo) — поліція безпеки. Одна зі складових поліцейського апарату в Німеччині та карального апарату на східних окупованих територіях, що була інкорпо-

рована до СС. Представники поліції безпеки, *гестапо* та кримінальної поліції (кріпо) склали спецслужбу під назвою «поліція безпеки та СД» (Sicherheitspolizei und SD), які здійснювали арешти та переслідування «ворогів режиму», у тому числі єврейського населення.

Заручники — особи, яких використовують як гарантів виконання певних вимог чи розпоряджень окупаційної адміністрації.

Зірка Давида (Маген Давид) — шестикутна зірка. Один зі стародавніх символів. На початку ХХ ст. її використовували як емблему *сіонізму*. *Нацисти* обрали З.Д. як *розпізнавальний знак* для *євреїв*. Сьогодні це найпоширеніша національна Єврейська емблема, слугує основним елементом прапору *Держави Ізраїль*.

Земельні стрільці (Landeschützen) — тилові охоронні частини в нацистській Німеччині, укомплектовані військово-службовцями, непридатними до стройової служби в регулярних частинах.

Злочин — суспільно небезпечна, протиправна, карна, винна діяльність або бездіяльність.

Злочин проти людяності — злочинні дії окремих осіб, організації, партій, держав, які призводили до величезних людських жертв.

«Змішані шлюби» — у контексті Голокосту — шлюб, в якому один із партнерів був євреєм, а інший — неєвреєм. З.ш. згідно з *Нюрнберзькими законами* були заборонені. Діти від З.ш. на східних окупованих територіях підлягали *знищенню*.

Знищення — акт фізичного знищення особи або групи осіб за задалегідь передбаченим планом.

Зондеркоманда (Sonderkommando) — спеціальна команда; команда СД чи СС, яка діяла в тилу певної армії, здійснюючи масові каральні *акції*. Складова *айнзацгрупи*.

Зондерцуге — спеціальні поїзди для *депортації*.

Зони партизанські — частина окупованої території, на яку фактично не поширювалася влада окупаційних властей, тому що вона перебувала під контролем *партизан*. На ЗП діяли органи самоврядування, сформовані певною політичною силою, або представниками центрального уряду. У роки Другої світової війни ЗП існували на території Білорусії, України, Югославії,

Албанії, Греції, Франції, Італії. У ЗП тікало єврейське населення від *переслідувань нацистів*.

Зрада — перехід на бік ворога; віроломство; зрадництво; відмова від своїх переконань.

I

Іврит — мова семітського походження; державна мова в Ізраїлі. Використовується єврейська абетка. Розрізняють кілька етапів розвитку: біблійний або класичний (Старий Заповіт), мова релігійної практики та духовної й світської літератури високого стилю; мова єврейського просвітництва та художньої літератури XVIII–XIX ст.; з другої половини XX ст. мова повсякденного спілкування. В українській мові окрім назв *єврейська мова* або *іврит* (сучасний іврит) для сучасної мови вживають назви *давньоєврейська мова* (*староєврейська*), *гебрійська* та *іврит* для класичної мови Біблії. Слово «іврит» повторює сучасне звучання самоназви мови (давня самоназва така сама, але звучала як «ivrit»), слово «єврейська» виникло в результаті перетворення назви на слов'янський лад, слово «гебрійська» (лат. *lingua Hebraica*, англ. *Hebrew*) — на латинський. На початку XX ст. І. був відроджений групою єврейської інтелігенції для повсякденного вживання як розмовної мови.

Ідентифікація — у контексті Голокосту — процес визначення *євреїв* серед неєвреїв. Втілювалася в наказах окупаційної влади євреям носити *розпізнавальні знаки*.

Ідеологія — система поглядів, ідей, які виражають корінні інтереси народів, класів, соціальних груп суспільства. І., систематизуючи потреби, інтереси, стереотипи певних груп людей, виконує функцію соціально-політичної консолідації їхніх представників.

Ізоляція — позбавлення контакту з іншими. У цьому разі стан, процес щодо єврейського населення. Важливий елемент переслідування *євреїв нацистами* в роки *Голокосту*. І. базувалась на *антисемітському расистському* переконанні, що «євреї становлять небезпеку для неєврейського суспільства». Проводилася у Німеччині у 30-х роках незалежно від політики знищення євреїв.

Імперіалізм — термін, який використовують переважно для характеристики періоду історії кінця XIX — початку XX ст. Період історії індустріального суспільства, пов'язаний з існуванням його особливої форми. Формування світової системи господарства на основі експансії європейського капіталу нерідко здійснювалося насильницькими методами. На зламі XIX—XX ст. завершився процес створення колоніальних імперій. Вони стали основною ознакою великих держав: Великобританії, Франції, Німеччини, США, Росії, Японії. Ці нові явища в розвитку країн стали підґрунтям створення різних економічних і політичних теорій, які прагнули пояснювати те, що діється у світі. Спочатку І. ототожнювали із загарбницькою політикою великих держав. Англійський економіст Дж. Гобсон у книзі «Імперіалізм» (1902) описав нові особливості розвитку індустріального суспільства. Він зазначив, що Англія почала отримувати прибуток від вивезення капіталу у 5 разів більший, ніж від експорту товарів, і що фінансисти прагнуть також політичного диктату в країнах, де розміщені найприбутковіші капіталовкладення. Банки, не докладаючи жодних зусиль для розвитку промисловості, отримували значні прибутки, надаючи позики іноземним державам. Зовнішня політика Англії та Франції сприяла забезпеченню ринків для вигідного вкладання капіталів. Отож колоніальна експансія була безпосередньо пов'язана з переростанням промислових груп (монополій) у держави-кредитори. Розуміння сутності І. прагнули розширити німецький соціал-демократ Р. Гільфердінг і російський соціал-демократ В. Ленін. Останній, зокрема, зробив висновок, що І. — це найвища та остання стадія капіталізму, коли особливо посилюється нерівномірність розвитку держав і зростає їхня агресивність. Він сформулював основні ознаки І.: 1) концентрація виробництва і капіталу, яка дійшла до такого високого ступеня розвитку, що створила монополії, які відіграють вирішальну роль у господарському житті; 2) злиття банківського капіталу з промисловим і створення на базі цього «фінансового капіталу», фінансової олігархії; 3) вивезення капіталу, на відміну від вивезення товарів, набуває надто важливого значення; 4) утворюються міжнародні монополістичні союзи капіталістів, що ділять світ; 5) завершено територіальний поділ землі найбільшими капіталістичними державами.

У повному обов'язі ці ознаки були притаманні лише групі великих держав. До того ж ринкове господарство індустріального суспільства виявило значний потенціал пристосування до змінних умов життя, і період імперіалістичної експансії не став останньою стадією його розвитку. Але В. Ленін, не бажаючи скоригувати свої висновки відповідно до реалій життя, використав їх для виправдання необхідності здійснення революції в Росії, як «найслабшої в ланцюгу імперіалістичних держав».

Імперський центр з еміграції євреїв — організація, створена 24 січня 1939 р. у Берліні під керівництвом *гестапо*, яка примушувала євреїв до еміграції й конфіскувала їхнє майно.

Інспірація — підбурювання, спонукання до певних дій.

Інтервенція — втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої або її відносини з третьою державою. І. буває військова, економічна, дипломатична. Усі види І. заборонені міжнародним правом і несумісні зі Статутом ООН.

Інтернаціоналізм — ідеологічна і суспільно-політична течія, що відстоює концепцію співпраці вільних і рівноправних національних спільнот.

Інтернування — 1) затримання і роззброєння нейтральною державою військ воюючих держав, що вступили на її територію; 2) затримання однією з воюючих держав громадян ворожої сторони, які мешкають на її території, до закінчення війни.

Іррідента — рух національних груп, відірваних від свого народу, що прагнуть до возз'єднання з ним.

Іудаїзм (юдаїзм) — одна з найстародавніших етнічних релігій, релігія давніх євреїв, що проживали на території Палестини, та віруючих сучасних євреїв, заснована, відповідно до Біблії, на заповідях Бога Аврааму близько 2000 до н.е. і поновлена заповідями Мойсея близько 1200 до н.е., якому Бог передав 10 заповітів. І. базується на концепті всюдисущого вічного Бога, чия воля та особливе ставлення до єврейського народу відбиті в *Торі*. Основний принцип І. — віра в єдиного Бога, що сформувалася поступово через злиття понять: Бог отців, Ягве (що був у давніх юдеїв богом гір і пустель), і Господь — грізний Бог, який з'явився перед Мойсеєм. Бог Старого Заповіту має багато імен: Саваот, Ягве, Єгова, Елохім залежно від контексту їх вживання. В І. заборонено криваві жертви. Зі Старого Заповіту відомо, що нащадки дванадцяти синів Іакова — два-

надцять колін Ізраїлевих потрапили в Єгипетське рабство. Бог закликав Мойсея визволити їх. Коли сам Бог наслав на Єгипет «10 казней», фараон відпустив народ Ізраїлю, але потім передумав і наказав своєму військові наздогнати Мойсея біля Червоного моря. І тут, за велінням Бога, води морські розступились, а над єгипетським військом зімкнулись. Вихід з єгипетського полону відзначається під час свята Пасхи. Юдеї вірять у загробне життя, шанують суботу — день, коли заборонена будь-яка робота та творчість, день, що нагадує про останній день творіння. Святе місце для юдеїв — Стіна плачу. У столиці давньоєврейської держави Єрусалимі будо збудовано Храм, сьогодні від нього залишилась лише Західна стіна — Стіна плачу, яка є пам'яткою про зруйнування Храму (70 р. н.е. Храм зруйнували римляни) і держави. Сьогодні юдеї з усього світу приїжджають, щоб помолитися біля Стіни плачу.

«Іудо-більшовизм» — див. *жидо-більшовизм*.

Ішув — єврейське населення Палестини до створення держави *Ізраїль*.

Ї

Їдиш — побутова мова з групи германських мов єврейського населення Східної та Центральної Європи, а також США. Сформувалась під значним впливом німецької. Відома з X ст. У період XII–XVIII ст. існувала переважно як розмовна. З XVIII ст. на її основі розвивається їдиш-література. Після *Голокосту* і *еміграції* єврейства до *Ізраїлю* І. втратив свої позиції. Сьогодні мовою їдиш володіє понад 2 млн. людей, переважно в Європі, Ізраїлі та США.

К

«**Канада**» — термін, який вживала охорона *табору смерті* Аушвіц стосовно складів для майна, вилученого у в'язнів. Конфісковане майно частково розподіляли серед охорони, решту продавали. Доходи спрямовували на спеціальні рахунки *НСДАП* та *СС*. (Див. *Макса Хайлінгера рахунок*).

Кат — 1) особа, яка виконує вирок або здійснює *екзекуцію*; 2) особа, що чинить розправу над *жертвою*. У контексті *Голо-*

косту до К. належать гітлерівці та їхні поплічники, причетні до знищення *євреїв*.

Капітуляція — припинення збройного опору однієї з воюючих сторін і здача збройних сил противнику.

Капо — в'язень *концтабору*, який відповідав за працю бригади в'язнів (приводив її на місце роботи, стежив за порядком, виконанням завдання тощо).

Караїми (караїти, караї) (давньоєвр. — читці) — 1) послідовники релігійного напрямку в юдаїзмі, який виник у VIII ст. у Вавилоні; 2) етноконфесійна група, більшість представників якої живе сьогодні в *Ізраїлі* (в Україні залишилась невелика кількість К. у Криму та Галичині). У 1933–1945 рр. у нацистів неодноразово виникало питання, яку політику проводити щодо К. (у Німеччині, Франції, Польщі, Литві, Криму), але зрештою К. unikнули знищення.

Катастрофа — термін, який використовується для позначення подій і наслідків *Голокосту*.

Каторга — непосильна *примусова праця*.

Колабораціонізм — явище, притаманне періоду Другої світової війни. Співробітництво урядів, окремих осіб з *окупантами*. Виокремлюють К. економічний, політичний, військовий, релігійний. За даними Міністерства східних окупованих територій *Третього райха*, на січень 1945 р. у німецьких збройних силах і допоміжних формуваннях добровільно служили 600 тис. представників «східних народів» (тобто колишніх радянських громадян).

Колабораціоністи — особи, які співробітничали з окупаційною владою.

Колонізація — 1) захоплення якої-небудь країни чи області з метою перетворити її на *колонію*; 2) заселення та освоєння вільних територій.

Колоністи — поселенці *колоній*.

Колонія — 1) країна, позбавлена імперіалістичними державами політичної та економічної незалежності; 2) поселення переселенців з іншої країни, області.

Комісар — 1) державний чиновник з особливими повноваженнями, у деяких країнах тимчасовий виконавець обов'язків за дорученням уряду замість виборного органу; 2) у Червоній Армії посадовець, який виконував ідеологічні функції вихо-

вання в комуністичному дусі й контролю за лояльністю особового складу радянській владі та комуністичній партії.

Комендант — військовий начальник, що наглядає за правильністю відбування гарнізонної служби, дисципліною військових тощо в населених пунктах і військових таборах, а також забезпечує їхню охорону (оборону) й нормальну діяльність різних служб.

Комендатура — установа (або приміщення), яку очолює комендант.

Комендантська година — проміжок часу, впродовж якого діють спеціальні розпорядження, що обмежують пересування населення, за порушення яких передбачено серйозні покарання, аж до розстрілу. Як правило, К.г. запроваджується у вечірній та нічний час.

Комерція — дрібне підприємництво переважно в торговій сфері.

Компенсація — відшкодування, винагорода за що-небудь, а також сума, яку сплачують як відшкодування, винагороду. У січні 1953 р. прем'єр-міністр Ізраїлю Д. Бен Гуріон подав уряду ФРН колективну заяву *жертв Голокосту* з вимогою К. в сумі 1,5 млрд. доларів США на підставі того, що Ізраїль прийняв 500 тис. євреїв-біженців з Німеччини. За досягнутою угодою ФРН у 1953–1956 рр. сплатила жертвам Голокосту 845 млн. дол.

Комформізм — спосіб пристосовування, пасивне сприйняття існуючих порядків, пануючої думки, відсутність власної позиції, некритичне наслідування будь-якого образу.

«**Конвеєр смерті**» — назва, яку використовують стосовно повністю «уніфікованої» системи знищення людей, зокрема євреїв, у таборах смерті (Треблінка, Аушвіц, Майданек, Собібор, Белжець, Хелмно). Знищення мільйонів євреїв передбачало створення щось на зразок «виробничого процесу». Елементами «К.с.», використовуючи нацистські *евфемізми*, були: «транспортвання», «прийняття транспорту», «селекція» і «спеціальна акція».

Конвенція — міжнародна угода, договір.

Кондукатор — рум. *вождь*. Такий титул мав румунський диктатор І. Антонеску у 1940–1944 рр.

Конспірація — заходи, яких уживає нелегальна організація для збереження в таємниці своєї діяльності, а також своїх членів; суворе дотримання таємниці.

Контрибуція — післявоєнні примусові платежі, що їх за умовами мирного договору держави-переможниці стягують з переможених. У роки *Голокосту* форма пограбування єврейського населення: сплата євреями певної суми грошей або коштовностей. За роки *Голокосту* розміри К. з єврейського населення сягнули кількох мільярдів золотих марок.

Концентраційний табір (концтабір) — місце для ізоляції та утримання «небажаних елементів», переважно у нелюдських умовах, яких оголошували ворогами режиму. Установи в нацистській Німеччині та в окупованих нею країнах. Уперше офіційно згадуються в Німеччині у 1933 р. Місце превентивного ув'язнення людей з мотивів політичного, національного та релігійного характеру, в якому вони опинялися за рішенням *гестапо*, без слідства й суду, без встановлення терміну, з особливо жорстоким режимом утримання (*ізоляції*), з метою поступового *знищення* в'язнів непосильною *каторжною* працею, голодом, *екзекуціями*, *тортурами*, вбивствами і страатами, підпорядковане інспекції концентраційних таборів *Третього райху* з характерними ознаками: повна ізоляція в'язнів; реєстрація ув'язнених і запровадження спеціального одягу й системи розпізнавальних знаків і номерів; охорона військами СС; використання праці ув'язнених головною службою господарського управління СС; незастосування превентивного ув'язнення як покарання або як заміна тюремного ув'язнення. Фахівці налічують за нацистською класифікацією понад 60 видів таборів: перевиховання, інтернування, трудові, каторжні, для військовополонених, заручників тощо. Наслідком поєднання системи таборів з політикою масового вбивства стала поява *таборів смерті*. За класичною моделлю до К.Т. на території України відносять табори у Львові (Янівський) та в Києві (Сирецький). За підрахунками істориків на території Європи нацисти створили 1634 К.т. зі своїми супутниками й 900 трудових таборів.

«Конференція референтів» — скликана 28 серпня 1942 р. у Берліні А. Ейхманом, зібрання представників СС та інших компетентних осіб для обговорення «технічних питань» ре-

лізації протоколу *Ванзейської конференції* про «остаточне вирішення єврейського питання».

Конфіскація — примусове і безвідплатне вилучення майна на користь держави в результаті адміністративного чи судового рішення.

«Корисні євреї» — *евфемізм*, що ним *нацисти* позначали категорію працездатних *євреїв*, спеціалістів рідкісних професій, яких використовували для потреб воєнної промисловості Німеччини. Бути К.Є. створювало примарні сподівання на *виживання*.

Космополітизм — ідеологія світового громадянства, яка надає пріоритетне значення *загальнолюдським цінностям* і другорядне — національним проблемам. Термін К. використовувався як ідеологічний штамп для навішування єврейській інтелігенції у СРСР у другій половині 1940-х — напочатку 1950-х років.

Крейс — адміністративно-територіальна одиниця Польського *Генерал-губернаторства*. На чолі К. стояв крейсгауптман — німецький чиновник.

Крематорій — особливо обладнана будівля, призначена для кремації — спалювання тіл померлих в особливих печах. К. були елементом технічного оснащення нацистських *концтаборів*, зокрема *таборів смерті*. Патент на будівництво першого К. у таборі смерті Аушвіц було видано 26 жовтня 1942 р. Він передбачав створення «безперерійно працюючої печі масового використання для спалення 2 тис. трупів» за один раз.

Кримчаки — субетнічна група, яка сформувалася на території Криму в період пізнього середньовіччя та Нового часу із різномірних хвиль єврейської міграції на півострів та запозичила побутову мову та повсякденну культуру кримських татар, але зберегла при цьому іудаїзм як релігію та іврит як мову богослужіння. Напередодні Другої світової війни в Криму проживало близько 7 тис. К. До 80% К. нацистські окупанти знищили.

«Кришталева ніч» — *єврейський погром* у межах всієї Німеччини 9–10 листопада 1938 р. Під час погрому руйнували й підпалювали *синагоги* та єврейські установи, *євреїв* били й арештовували. Частина затриманих (3 тис.) євреїв було ув'язнено в *концтаборах*, 91 — вбито. Зруйновано 267 синагог, розграбовано близько 7500 магазинів. Приводом до «К.н» стало

вбивство юнаком Г. Гріншпаном третього секретаря посольства Німеччини в Парижі Ернста фон Рата. Події «К.н.» були наслідком расово-антисемітської політики нацистів, а також прямих вказівок імперського міністерства пропаганди, СС, СД і гестапо місцевим властям сприяти погромникам і забезпечувати їхню безпеку. «К.н.» була переломним пунктом у долі німецького та австрійського єврейства та провісником «*остаточного розв'язання*», оскільки засвідчила, що «законотворчий» період у нацистській антиєврейській політиці закінчився.

Ксенофобія (від. грец. *ксенос* — чужий, *фобос* — страх) — негативна емоціональна реакція на чужинців, ворожість щодо них. Як світобачення може стати причиною *міжнаціональної*, релігійної *ворожнечі* та соціальної *сегрегації*.

Л

«Лебенсборн» («Lebensborn» — букв.: «Народження життя») — розроблена райхсфюрером СС Гімmlером програма «перетворення німецької нації в расу панів шляхом селекції». Центральним пунктом програми була заборона на «*змішани шлюби*», а також пропаганда народжування «арійських дітей». Існували спеціальні будинки, де молоді німкені зустрічалися з німецькими солдатами чи офіцерами саме заради того, аби завагітніти. Водночас існувала сувора заборона на народження дітей у змішаних родин. Над жінками встановлювався жорстокий медичний нагляд. Також програма передбачала вилучення дітей від їхніх батьків, що «*відповідають вимогам расової чистоти*», на окупованих територіях. Загалом було вилучено кілька сот тисяч дітей у Прибалтиці, Чехії, Польщі.

Легітимність — законність, визнання чи підтвердження законності відповідних прав і повноважень суб'єкта.

Лейхенкомmando — спеціальні команди, що існували в «*таборах смерті*». Їхнім завданням було збирання трупів у *бараках* і їх захоронення. Л. формувалися з числа в'язнів, яким надавали певні привілеї й примарні надії на *виживання*.

Ліквідація — *евфемізм*, поширена в нацистській термінології назва процесу фізичного *знищення* людей.

Лоббі (від англ. Lobby — кулуари парламенту, де депутати можуть спілкуватися із сторонніми) — група депутатів, що пе-

ребує під впливом окремих осіб, організацій, впливових суспільних груп, сил, які впливають на процес прийняття рішень у парламенті.

Лоббі єврейське — узагальнена назва представників суспільства (політики, великі підприємці та промисловці, військові, журналісти тощо) у різних країнах світу, що відстоюють інтереси єврейських громад з метою захисту їхніх прав і боротьби з антисемітизмом. Термін часто використовує антиєврейська пропаганда як доказ існування *всесвітньої єврейської змови*.

М

«Майн кампф» («Mein Kampf», «Моя боротьба») — книга А. Гітлера, квінтесенція нацистської ідеології (*нацизму*), в якій було накреслено великонімецьку програму завоювання Європи. Написана у 1924 р. під час перебування Гітлера у в'язниці. Видана у двох томах — 1925 і 1927 рр. Мала досить великий успіх. До 1933 р. було розпродано 5,5 млн. примірників. Перекладено на 11 мов. Частина книги була присвячена расовій тематиці. «М.к.» пронизана духом ненависті до *неарійських* народів: *євреїв*, слов'ян, негрів тощо, — до всіх тих, кого Гітлер вважав *«неповноцінними»* людьми, які придатні лише для дармової праці». У книзі Гітлер висуває низку вимог, зокрема створення *концтаборів*, *депортація* євреїв, заселення *«життєвого простору»* німецькими *колоністами* тощо. Це, на його думку, дасть змогу зберегти німецьку (*арійську*) *расу*. Гітлер заявляв про несумісність існування *євреїв* і *арійської раси*, про шкоду, завдану євреями Німеччині.

Макса Хайлінгера рахунок — оформлений на підставну особу банківський рахунок, що належав СС. Туди надходили гроші й цінності, що були конфісковані в осіб (переважно *євреїв*), знищених у *«таборах смерті»*.

Мандатна (підмандатна) територія — загальна назва колишніх колоній Німеччини та окремих володінь Османської імперії, які були передані після Першої світової війни Лігою Націй в управління країнам-переможцям на основі особливого документа — мандата. У 1946 р. цей порядок був замінений системою опіки ООН.

Марш смерті — піша евакуація в'язнів *концентраційних таборів, таборів смерті*, зокрема решти незнищеного єврейського населення, углиб Німеччини за наказом Г. Гімлера у 1945 р. у зв'язку із загрозою захоплення їх радянськими військами. Супроводжувалися значною смертністю виснажених в'язнів. Загалом було перегнано 200 тис. осіб. з яких 80–100 тис. *було знищено*.

Масонство — вільні каменярі; релігійно-етичне вчення, що виникло на початку XVIII ст. в Англії. Поширилось серед правлячих і привілейованих прошарків суспільства. Назва, організація, ритуал був запозичений масонами у середньовічних цехів будівельників-каменярів, а також від лицарських і містичних орденів. М. прагнули до створення таємної всесвітньої організації з метою мирного об'єднання всього людства у братерський союз. Відігравали значну роль у політичному і громадському житті у XVIII — на початку XX ст.

Менора — висхідне до Біблії позначення семиствольного світильника (семисвічника). Сьогодні, поряд із зіркою Давида, — найпоширеніша національна та релігійна єврейська емблема, слугує основним елементом герба *Держави Ізраїль*.

«Мертва голова» — спеціальні підрозділи СС, створені у 1934 р. для охорони концтаборів. На початку Другої світової війни на їх основі було сформовано танкову дивізію СС «Мертва голова».

Милосердя — комплекс високоморальних почуттів, спосіб поведінки, суть яких у вияві доброти, співчуття, поваги, *толерантності*, людяності.

Міграція — зміна місця проживання, переміщення людей на іншу територію. За даними Інституту в єврейських справах при Всесвітньому єврейському конгресі, загальна кількість *євреїв*, які в роки *Голокосту* вимушені були залишити свої оселі, перевищує 5 млн. осіб.

Мілітаризм — нарощування державою своєї збройної могутності, поширення законів воєнного часу та військової дисципліни на цивільні галузі економіки.

Містифікація — витівка, вигадка з метою ввести кого-небудь в оману жартома або зі злим умислом. Один із важливих тактичних елементів, який постійно використовували *нацисти* стосовно *євреїв* у всіх окупованих країнах. М. набула особ-

ливого значення в період «остаточного вирішення», коли нацистський апарат використовував стосовно євреїв складну, спеціально вироблену систему створення ілюзій (заперечення чуток про наближення антиєврейських акцій, обіцянки покарати винних тощо). Основним елементом М. було «створення захищених категорій», яким начебто не загрожує депортація, знищення.

Н

Надзвичайна державна комісія з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників і завданого ними збитку громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР — працювала в 1942–1945 рр. НДК мала дуже широкі повноваження: проводити розслідування нацистських злочинів і визначати матеріальні збитки, завдані СРСР, координувати зусилля всіх радянських установ у цій галузі, виявляти імена військових злочинців, а також публікувати одержані результати. Від імені НДК у 1943–1945 рр. російською та англійською мовами були опубліковані офіційні «Повідомлення» про фашистські (нацистські) злочини на території СРСР і Польщі. Зібрані в межах діяльності НДК матеріали та 27 опублікованих «Повідомлень» стали найважливішою документальною складовою в базі доказів від радянської сторони в Міжнародному Нюрнберзькому (1945–1946) і Токійському (1950) трибуналах (див. *Нюрнберзький процес*), а також у численних внутрішніх радянських судових процесах над нацистськими злочинцями у 1940–1960-х роках. Документи (показання свідків та акти) НДК, які зберігаються в обласних архівах України та Державному архіві Російської Федерації (Москва), містять численні факти про масове винищення нацистськими окупантами єврейського населення, тому вони є одними з головних джерел у дослідженні Голокосту в Україні.

Нацизм — скорочення від *націонал-соціалізму*, одна з назв німецького фашизму.

Нацисти — члени *Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП)*.

Нацистські злочинці — члени *Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП)*, що були винними у злочинах проти людяності (зокрема, в організованому переслідуванні та планомірному знищенні євреїв), порушували закони і звичаї війни та основи міжнародного права. Переслідування нацистів, що були причетні до злочинів і уникнули покарання, триває і до сьогодні. Найбільше зусиль у пошуках Н.з., причетних до знищення євреїв, доклав відомий «мисливець за нацистами» Симон Візенталь.

Нацифікація — приведення у відповідність до нацистської ідеології всіх сторін життя гітлерівської Німеччини та окупованих нею територій.

Націоналізація — у контексті Голокосту — *конфіскація*, вилучення власності євреїв (див. *Арїзація*).

Націоналізм — психологія, *ідеологія* та політика в національному питанні, основою яких є визнання пріоритету національного чинника в суспільному розвитку. У політиці Н. — визначальний принцип державного устрою абсолютної більшості країн світу, в яких *націю* розуміють як одержавлений етнос.

Національна проблема — проблема, притаманна багатонаціональним країнам. Виникає через непродуману або злочинну державну внутрішню політику, внаслідок якої в країні загострюється міжнаціональна ворожнеча.

Національна свідомість — притаманні певній етнічній спільноті історична пам'ять, уявлення про сучасне і сподівання на майбутнє.

Національний характер — сукупність специфічних рис, психологічних і соціальних якостей, притаманних як певній етнічній спільноті загалом, так і її окремим представникам.

Національна ідея — ідея збереження й розвитку національної культури, мови, традицій, необхідності національної держави й утвердження її як рівноправного та повноправного члена світового співтовариства.

Національна ідентичність (самосвідомість) — усвідомлення належності до певної *нації*, самоідентифікація з образом нації.

Національна нетерпимість — небажання, невміння терпимо ставитись до представників інших національностей.

Національна трагедія — трагічна подія в національній історії, яка зачіпає національні почуття всієї спільноти.

Національні меншини — на території держави, населеної переважно представниками однієї етнічної групи, — представники інших етнічних груп. Виникають двома шляхами: 1) унаслідок територіальної експансії якої-небудь держави стосовно інших і приєднання їхніх територій до себе; 2) міграції груп людей з їх основної етнічної території у вилучені іноетнічні області.

Національно-визвольний рух — боротьба поневолених народів за звільнення від чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Нація — 1) стійка спільнота людей, яка історично сформувалася на основі власної державності, спільності мови, території, економічного життя, культури, характеру, побуту, самосвідомості та самоназви; 2) сукупність громадян однієї держави.

Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСДАП, 1919–1945 рр.) — партія, утворена у 1919 р. у Мюнхені. До 1920 р. називалася Робітничою партією Німеччини, яку очолював робітник А. Дрекслер. Від назви партії фашистський рух у Німеччині дістав назву *нацистський*. Порівняно швидко лідером цієї партії став Адольф Гітлер. У 1923 р. нацисти намагались організувати заколот у Баварії («Півний путч»), але зазнали поразки. Усе керівництво НСДАП опинилось у в'язниці. Тут у в'язниці Гітлер написав книгу «*Майн кампф*» («Моя боротьба»), в якій виклав основні програмні положення фашистського (нацистського) руху в Німеччині. У 20-і роки НСДАП ледь вижила. З 1928 р. нацисти почали перебудову партійної роботи під гаслом боротьби за маси. Така зміна дала свої результати. Швидке зростання впливу партії почалося під час економічної кризи 1929–1933 рр. Масовою базою фашистського руху стали націоналістичні настрої ремісників, селян, ветеранів війни, безробітних. Підтримку нацистам згодом надали впливові кола великого капіталу Німеччини та традиційної політичної еліти, що була націоналістично налаштована. Нацисти зуміли залучити на свій бік зневірену в демократії молодь: 1/3 членів НСДАП становили люди віком

до 30 років. Робітничий клас меншою мірою зазнав впливу нацистів, але значна його частина також виступала проти Веймарської республіки. Нацисти створювали воєнізовані загони зі строгою дисципліною, які мали однакові однострої (коричневі сорочки) — *штурмовики (СА)*. Через колір сорочок штурмовиків німецький нацизм отримав назву «коричневий». Також була створена і особиста охорона фюрера — *охоронні загони (СС)*. У політичній боротьбі нацисти використовували антидемократичні методи. Штурмовики та есесівці нападали на мітинги політичних суперників, били активістів інших політичних партій, залякували населення цілих районів. Їхні дії, своєю чергою, демонстрували слабкість законної влади, яка часом була нездатна підтримувати елементарний порядок у містах і гарантувати безпеку громадян. Під час виборів початку 30-х років нацисти набирали найбільшу кількість голосів і утворювали найчисельнішу фракцію в райхстазі. Проте цього було недостатньо для завоювання влади. Саме в момент, коли криза наближалася до кінця і з'явилися ознаки зменшення впливу нацистів, вирішальну роль у приході НСДАП до влади відіграла воєнно-промислова еліта, яка використала свій вплив на президента Гінденбурга, щоби він вручив мандат на формування уряду Адольфові Гітлеру. 20 січня 1933 р. той став райхсканцлером — керівником уряду. Після приходу до влади у Німеччині було встановлено нацистську диктатуру, НСДАП стала правлячою партією. Після війни НСДАП була розпущена. *Нюрнберзький процес* визнав НСДАП злочинною організацією, яка була заборонена.

Нацизм (націонал-соціалізм) — див. *фашизм*. Німецький Н. не виріс на рівному місті, у нього були свої ідеологічні корені. Попередниками нацистської ідеології були французький соціолог Жозеф Артюр де Гобіно і англійський аристократ Хьюстон Стюарт Чемберлен. Гобіно створив чотиритомну працю «Досвіт про нерівність людських рас», в якій стверджував, що біла *раса* має переваги над іншими, а її елітою є *арійці*. До *арійців* він відносив населення скандинавського півострова, Англії, Ірландії, Голландії, частини Франції та Німеччини. Гобіно вважав німців, що живуть на заході Німеччини, кращими *арійцями*. Чемберлен сформував расову теорію (див. *расова доктрина*), яка доводила переваги *арійців*: «Господь Бог покла-

дається тепер лише на одних німців...». Чемберлен став більш завзятим німецьким націоналістом, ніж самі німці. Зустріч його з Гітлером справила на останнього величезний вплив. Важливу роль у становленні ідеології Н. відіграло невелике Товариство Туле, що утворилось у Мюнхені за зразком масонських лож. Своїм завданням воно проголосило вивчення й популяризацію давньогерманської літератури та культури. Також члени товариства пропагували расову перевагу німців і необхідність створення *Третього райху*. На гербі товариства була намальована свастика, а девізом його було: «Пам'ятай, що ти німець. Тримай свою кров у чистоті!» Також нацисти запозичили фразеологію про «надлюдину», яка стане правити на Землі, і культ сильної особи у філософа Фрідріха Ніцше. Також важливу роль в ідеології нацистів відігравали геополітичні теорії, серед яких виділяються: «Біологічне вчення про державу» (молода держава, що розвивається, нагадує молодий біологічний організм, має право на завоювання свого місця під сонцем), «Вчення про життєвий простір» (від кількості території залежить рівень життя населення, для розвитку Німеччини потрібен життєвий простір, який можна взяти на Сході, де щільність населення мала), «Вчення про природні кордони» (кожна держава має прагнути до природних кордонів, які визначаються великими річками, горами, межами материків). Ні до, ні після приходу до влади нацистам так і не вдалось створити завершеної, строгої філософсько-ідеологічної системи. Їхня ідеологія була компіляцією *расизму, антисемітизму, шовінізму, націоналізму* тощо. Див. також *фашизм*.

«Неарійці» — громадсько-правовий статус, запроваджений законом про впорядкування національного складу управлінського апарату, виданим у Німеччині 7 квітня 1933 р. Відповідно до закону з державного апарату було увільнено 2 тис. *євреїв*. Згодом цей термін *нацисти* використовували до всіх народів, яких вони не зараховували до *арійців*.

«Небезпечні елементи» — так у документах *нацистських каральних підрозділів* називали противників на східній окупованій території, до яких належали євреї, цигани, комуністичні функціонери тощо.

Нейтралітет — невтручання в чужі суперечки, у боротьбу між двома сторонами.

Ненависть — почуття зневаги, відчуження, зверхності. Як радикальний прояв — бажання *знищення*.

Неофашизм — поняття, яке об'єднує сучасні праві, найреакційніші рухи, що є ідейними та політичними правонаступниками фашистських організацій, розпущених і засуджених після Другої світової війни.

«Неповноцінні» — особи, які згідно з нацистською ідеологією не належать до *арійської раси* і підлягають негайному *знищенню*. (Див. *«расово-біологічна неповноцінність»*).

«Непрацездатні» — термін, який *нацисти* використовували для характеристики осіб єврейської національності (переважно дітей, жінок, людей похилого віку, інвалідів тощо), яких було неможливо тимчасово використовувати на *примусових роботах* і що підлягали негайному *знищенню*.

«Нижчі» — особи, які згідно з нацистською ідеологією, не належали до *арійської раси*.

НКВД (НКВС) — Народний комісаріат внутрішніх справ (1934–1941), репресивно-каральний орган у СРСР. Після смерті Менжинського роботою НКВД з 1934 по 1936 р. керував Г.Г. Ягода. З 1936 по 1938 р. НКВД очолював М.І. Єжов. З листопада 1938 до 1945 р. керівником НКВД був Л.П. Берія.

«Новий (світовий) порядок» — назва *окупаційного режиму*, встановленого гітлерівцями на загарбаних територіях.

Нюрнберзькі закони — система законодавчих актів («Про громадян Райху», «Про захист німецької честі і німецької крові»), які були прийняті на з'їзді *нацистської партії (НСДАП)* у Нюрнберзі 15 вересня 1935 р., що юридично оформили позбавлення *євреїв* громадянських прав.

Нюрнберзький процес — судовий процес над головними нацистськими злочинцями. Відбувся 20.11.1945 — 1.10.1946 у Нюрнберзі (місці проведення з'їздів нацистської партії) у Міжнародному воєнному трибуналі (створений для переслідування і покарання воєнних злочинців). Перед судом постали 24 вищі державні та військові діячі *Третього райху*. Обвинувачення підтримував міжнародний комітет із представників Великобританії (Х. Шоукросс), Франції (Ф. де Ментон, Ш. де Ріб), СРСР (Р. Руденко) і США (Р.Х. Джексон). Засідання трибуналу були відкритими, підсудним було надано право захищатися від пред'явлених їм звинувачень. Трибунал визнав

підсудних винними у злочинах проти миру (розв'язуванні та веденні агресивних воєн), у воєнних злочинах (порушенні звичаїв і законів війни), *злочинах проти людяності* (вбивстві мільйонів людей за расовими, політичними, релігійними мотивами). Трибунал засудив до страти через повішення (вирок виконано 16.10.1946 р.): Г. Герінга (покінчив життя самогубством перед стратою), Ф. Заукеля, А. Зейс-Інкварта, А. Йодля, Е. Кальтенбрунера, В. Кейтеля, Й. Ріббентропа, А. Розенберга, Г. Франка, В. Фріка, Ю. Штрайхера і заочно М. Бормана; на довічне ув'язнення — Р. Гесса, Р. Функа, Е. Редера; Б. Шіраха і А. Шпеєра — до 20 років ув'язнення; К. Нейрата — до 15 років ув'язнення, К. Деніца — до 10 років. Підсудні Я. Шахт, Ф. Папен, Г. Фріче були виправдані. До початку процесу покінчив життя самогубством Р. Лей, справу проти Г. Круппа було припинено через його хворобу. Трибунал визнав злочинними організаціями керівний склад *Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП), СС, гестапо, СД*. На Н.п. уперше в історії *агресію* визнано найважчим міжнародним злочином.

О

Облава — несподівана *акція* каральних органів, які оточують місце, де перебувають або можуть перебувати особи, що переслідуються, з метою їх затримання й арешту. О. систематично організовували *нацисти* для затримання й наступного *знищення євреїв*.

Окупант — ворог, що окупує територію.

Окупація — форма встановлення контролю агресором над загарбаними територіями.

Окупаційні зони (в Україні) — адміністративно-територіальні зони, створені *нацистами* після *окупації* України. Передбачали розчленування території України, знищення її як єдиного цілого. На території України було створено *Райхскомісаріат «Україна», дистрикт Галичина, Трансністрію* і зону військової адміністрації, яка включала східні райони України до Азовського моря.

Окупаційний режим — див. *окупація, «новий порядок»*.

Опір — система заходів, яка передбачає непокору зовнішнім впливам. Здатність протистояти, протидіяти кому-небудь,

чому-небудь, змагатися з кимось, чимось. Антинацистський О. євреїв у роки *Голокосту* включає всі їхні дії, спрямовані проти намірів здійснити *геноцид* єврейського народу. О. євреїв відбувався в різних формах (збройні повстання, діяльність підпілля, партизанських загонів тощо, економічне, культурне протистояння, *духовний опір*, індивідуальне протистояння).

Опір духовний — один з видів опору, протистояння фізичним, моральним впливам, яке виявляється в незламності волі людини до життя, у зневажанні, моральній зверхності над ворогом, у прагненні зберегти свою гідність.

Ортскомендатура (місцева комендатура) — воєнно-адміністративний орган на *окупованій вермахтом* території, до завдань якого входила підтримка порядку, постачання армії і розв'язання господарських проблем, регулювання питань життя цивільного населення, робота з *військовополоненими* і заходи щодо придушення можливого *саботажу* й *опору*.

«Ост» план — план *колонізації «життєвого простору»* на Сході (виселення 31 млн. осіб *неарійського* походження і заселення 10 млн. німецькими *колоністами*. Передбачалось втілення в життя після завоювання СРСР. Після провалу *«блискавичної війни»* проти СРСР втілювалися лише окремі положення плану, особливо ті, що торкалися економічного пограбування й масового знищення *«неарійців»*. У «Зауваженнях і пропозиціях до генерального плану «Ост» від 27 квітня 1942 р. Г. Гімлер запропонував перед *колонізацією* «ліквідувати 5–6 млн. *євреїв*, що мешкають на цій території». На *Нюрнберзькому процесі* був визнаний злочинним.

Остарбайтер (з нім. — «східний робітник») — німецький термін для позначення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій під час Другої світової війни на *примусові роботи* до Німеччини.

«Остаточне розв'язання» («Остаточне вирішення»), (Endlösung) — кодова назва, яку запровадили нацистські лідери для позначення заходів масового *знищення*, що мали завершитись цілковитим фізичним винищенням єврейського народу. О.р. було кульмінацією багаторічної нацистської *антиєврейської політики*: від ранніх заяв Гітлера про необхідність вирішення *«єврейського питання»* в Європі (через спроби *нацистів* у 1930-х змусити *євреїв емігрувати* з Німеччини, через прий-

няття плану про депортацію всіх євреїв у визначене місце наприкінці 1930-х) до рішення про тотальне знищення євреїв у 1941 р. У вересні 1919 р. у своїй першій політичній заяві Гітлер стверджував, що «єврейське питання» має бути вирішене найближчим часом шляхом видворення всіх євреїв з Європи. На його думку, це вигнання має відбутися через всенародне збурювання, однак його необхідно виконати з німецькою старанністю і сплановано. Проте його ранні праці ще не містять запланованого рішення про вбивства в такому вигляді, як воно було реалізовано пізніше. У 1930-і роки Гітлер вважав, що способом вирішення «єврейського питання» може бути масова еміграція євреїв з Німеччини. Антиєврейське законодавство, прийняте в Німеччині в 1930-х роках, мало змусити німецьких євреїв виїхати з країни. Він критикував інші держави за відмову прийняти євреїв і попереджав, що якщо спалахне війна, то її результатом буде «знищення» європейського єврейства. Історики сперечаються, чи були ці слова виявом прямого наміру Гітлера знищити євреїв, чи їх варто розуміти як спробу Гітлера змусити інші держави прийняти євреїв. Коли Німеччина вторглась у Польщу, до сфери нацистського панування потрапили ще близько двох мільйонів євреїв. Так виник план, за яким усі євреї, що жили в Райху, підлягали депортації в район Любліна в Генерал-губернаторстві (див. План «Люблін»). Однак цей план так і не був реалізований, тому що з'ясувалося, що території Польщі недостатньо для розміщення там усіх євреїв. Наступним етапом антиєврейської політики був план «Мадагаскар», прийнятий у травні 1940 р.: усіх євреїв мали намір розмістити на цьому острові, що тоді був колонією Франції. Однак у червні 1941 р. Німеччина розпочала війну проти СРСР. Пересувні каральні підрозділи (айнзацгрупи), що рухалися радянською територією, разом з вермахтом і підрозділами поліції й місцевих колабораціоністів почали систематичні вбивства євреїв. Саме з цього часу масове знищення стали розглядати як єдино прийнятний спосіб розв'язання «єврейського питання». У липні 1941 р. Г. Герингові надали повноваження для підготовки плану «загального вирішення». Ближче до кінця 1941 р. під впливом «успіхів» у розв'язанні «єврейського питання» на Східному фронті та «ейфорії перемоги», що очікувалася в найближчому майбутньому, у нацист-

ського керівництва дозріває намір вирішити «єврейське питання» в усій Європі через фізичне знищення євреїв. Були організовані *табори смерті*. Перші спроби з убивства людей газом (див. «Циклон-Б») відбулися в Аушвіці у вересні 1941 р. Наприкінці 1941 р. як центри знищення почали функціонувати у Белжеці та Хелмно, а інші *табори смерті* — Собібор, Майданек, Треблінка й Аушвіц — запрацювали на повну потужність навесні 1942 р. 12 грудня 1941 р. Гітлер висловив своїм наближеним думку про те, що німецьких євреїв необхідно знищити, тим самим включивши всіх європейських євреїв до планів з «О.р.». У січні 1942 р. у Ванзеє була проведена нарада керівників *нацистської партії* і держави, у ході якої були скоординовані плани щодо знищення євреїв Європи, що втілювалися нацистською Німеччиною в життя до закінчення війни в Європі у травні 1945 р.

ОУН (Організація українських націоналістів) — створена 1929 р. у Відні, оформила націоналістичний напрям в українському русі. Засновниками ОУН стали Українська військова організація (УВО), що об'єднувала колишніх офіцерів української армії і вела збройну боротьбу проти польської окупації Східної Галичини, студентські організації — «Асоціація української націоналістичної молоді» (Львів), «Українська націоналістична молодь» (Прага), «Легіон українських націоналістів» (Подєбради, ЧСР) та інші націоналістичні групи. На чолі ОУН став керівник УВО, командир УСС у роки визвольних змагань, полковник *Є. Коновалець*. Ідеологією ОУН став інтегральний *націоналізм*, розроблений Д. Донцовим. Як і його наступники Д. Андрієвський, М. Сціборський, Донцов відкидав демократичні ідеали, стверджуючи, що демократична м'якотілість стала причиною поразки визвольних змагань 1917—1921 рр. Найвищою цінністю він проголошував національну державу, на чолі якої мав стати верховний провідник — *вождь*. Єдність вождя і народу мали забезпечувати *корпорації*, коаліції, профспілки, виборні ради. А єдина партія — ОУН — мала надати ідеологічний провід держави. Ідеологи інтегрованого націоналізму приділяли мало уваги майбутньому соціально-економічному устрою держави. Основою теоретичних міркувань було бажання довести, що український народ має право на самостійну соборну державу і на визначення шляхів здобуття незалежності.

Ідеологи ОУН вважали, що незалежність української держави можна здобути шляхом національної революції — всенародного *повстання* проти окупантів під керівництвом ОУН. Для підготовки національної революції потрібно всіма можливими засобами розхитувати окупаційний режим (індивідуальний *терор*, *саботаж*, напади, демонстрації, акції протесту) і водночас готувати населення до *повстання*. В ідеології ОУН до 1943 р. був присутній і антисемітизм.

Цій законспірованій організації із суворою військовою дисципліною судилося стати на чолі визвольного руху українців протягом 1930–1950-х років. Це пояснюється жорсткою антиукраїнською політикою як у Польщі, так і в СРСР; зневірою в демократичні ідеали; загальноєвропейською тоталітарною тенденцією в національно-визвольних рухах; привабливим прикладом Італії, Німеччини, що кинули виклик Версальській системі й створювали сильні національні держави; неможливістю легальної боротьби за відновлення української державності в умовах польської, нацистської та радянської окупації.

У 1930-і роки ОУН розгорнула активну діяльність на західноукраїнських землях. Вважаючи *терор* однією з найдієвіших форм боротьби, вона здійснила ряд замахів, які набули широкого розголосу. Загалом протягом 1921–1939 рр. УВО і ОУН вчинили 63 замаху, жертвами яких стали 36 українців, 25 поляків, один росіянин та один єврей. Ці замаху здійснювалися більше з метою привернути увагу *світової* та української *громадськості* до українського питання. Так, убивство в 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, з одного боку, було помстою за політику пацифікації, а з іншого — викликом *світовій громадськості* у зв'язку з порушенням Польщею прав *національних меншин*. Терор був спрямований не лише проти зовнішніх ворогів, а в основному проти «внутрішніх» — тих українців, які йшли, на думку ОУН, на співробітництво з існуючою владою. Такі акції не додавали авторитету ОУН, викликали масові репресії з боку польської влади. У 1935–1936 рр. після масових арештів членів ОУН відбулися Варшавський, а згодом Львівський процеси, під час яких С. Бандера, М. Лебедь та інші були засуджені до страти, яка за амністією була замінена довічним ув'язненням. Сотні членів ОУН опинились у концтаборі Береза Картузька.

Серйозним ударом по ОУН стало вбивство чекістом Судоплатовим у травні 1938 р. лідера організації Є. Коновальця. Усередині ОУН намітився розкол між її закордонним проводом, на чолі якого був А. Мельник, і структурою ОУН на західноукраїнських землях, яку очолював з 1933 р. С. Бандера. У 1940 р. між Мельником і Бандерою відбулася зустріч, яка завершилася розривом між двома лідерами. У квітні 1941 р. у Кракові на II Великому зборі ОУН Бандеру було проголошено провідником, а Мельник був виключений з організації. Після того виникли дві організації – ОУН(Б) та ОУН(М). II Великий збір також був присвячений підготовці до здобуття влади в Україні напередодні нападу Німеччини на СРСР. Ураховуючи обставини, ОУН(Б) пішла на співробітництво з Німеччиною. Стратегічний задум оунівців передбачав використати напад Німеччини для захоплення влади в Україні. Створювались спеціальні похідні загони (похідні групи), які, рухаючись на Схід, в умовах міжвладдя мали організовувати українські владні структури. У складі *вермахту* було створено Український легіон, який складався з батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд». Командували ними гауптштурмфюрери СС Р. Шухевич і Є. Побігущий.

У перший же день вступу німецьких військ до Львова (30 червня 1941 р.) на урочистому зібранні представників українських партій та безпартійних Провід ОУН(Б) виголосив Акт відновлення української державності. Цей Акт благословив митрополит *Української греко-католицької церкви* А. Шептицький. Також був створений уряд на чолі з Я. Стецьком. Німецька окупаційна влада негативно поставилася до Акта. Після невдалих спроб примусити українських провідників відмовитись від нього почалися масові арешти: С. Бандера, Я. Стецько та інші були заарештовані й кинуті до в'язниці. Почалися репресії проти членів ОУН і всього українського народу. Україна була розділена на кілька штучних адміністративних одиниць, встановлено жорсткий окупаційний режим. Батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» були розпущені. У таких умовах ОУН приймає рішення розпочати збройну боротьбу проти німецької окупації. У 1942 р. створюється *Українська повстанська армія (УПА)*, на чолі якої згодом стає Р. Шухевич, розгортає свою діяльність оунівське *підпілля*. Практика

боротьби проти сталінського і фашистського *тоталітаризму* змусила дещо переглянути ідеологічні засади організації. Вони стали наближатися до демократичних ідеалів. Керівники ОУН зрозуміли, що здобути незалежність України можливо лише спільно з іншими поневоленими народами.

Охоронна поліція (Schutzpolizei) — частини німецької поліції, які виконували поліцейські функції у містах. У лютому 1942 р. створюються українські підрозділи О.п. для боротьби з партизанами. Загалом створено 50 батальйонів. «Уславився» 118-й бат., рота якого під командуванням лейтенанта Мелешко у березні 1942 р. спалила с. Хатинь разом з його мешканцями — 149 мешканців, з яких 75 дітей.

П

Пангерманізм — політична доктрина, заснована на ідеї об'єднання німецької нації шляхом територіального розширення Німеччини з метою приєднання областей, в яких компактно проживало німецьке населення. П. став каталізатором шовіністичних, націоналістичних настроїв у Німеччині на рубежі XIX–XX ст. Однією зі складових П. був *антисемітизм*.

Партизани — добровільні іррегулярні збройні формування, які ведуть збройну боротьбу з існуючим режимом. Термін П. стосовно подій Другої світової війни на теренах України застосовується переважно щодо радянської течії в *Русі Опору*. У партизанському русі (радянському) на Україні брали участь понад 3 тис. *євреїв*. Невелика кількість євреїв була і в українському (*Українська Повстанська Армія*) та польському (Армія Крайова) націоналістичних партизанських загонах.

Патріот — той, хто любить свою Батьківщину, відданий своєму народові, готовий заради них на жертви і *подвиги*.

Патруль — невеликий рухомий озброєний загін (військового підрозділу, міліції, поліції тощо) для нагляду за порядком, безпекою на якомусь об'єкті, в якому районі.

Пацифізм — ідеологія і практика суспільно-політичної боротьби, яка передбачає відмову від насилля (війни) як методу розв'язання проблем і досягнення певної мети.

Переміщені особи — термін міжнародного права, який застосовується щодо осіб, які внаслідок насильницьких дій зму-

шені були залишити свою Батьківщину, місце постійного проживання і були вислані, переміщені в межах однієї країни або окупованих територій. За даними Інституту в єврейських справах при Всесвітньому єврейському конгресі, в роки *Голокосту* нацисти вислали 665 тис. *євреїв* до інших країн, а 2205 тис. примусово перемістили в межах тих самих країн. З 1945 по 1952 р. понад 250 тис. євреїв, звільнених з нацистських концтаборів, жили у спеціальних таборах для «переміщених осіб», організованих адміністрацією союзників і Організацією допомоги і реабілітації ООН.

«Переселення» — евфемізм у нацистській бюрократичній мові — *депортація у табори смерті*.

«Перехрещені стріли» — угорська *фашистська* партія, яку очолював Ф. Салаші. У жовтні 1944 р. після усунення німецькими військами в результаті перевороту регента М. Хорті лідер П.С. став прем'єр-міністром Угорщини і був проголошений «вождем нації». Новий уряд, що був сформований з членів П.С., залишився відданим союзником Німеччини до її *капітуляції*. П.С. брала участь у *депортації* угорських *євреїв* до *таборів смерті*.

Переслідування — сукупність дій, що призводять до утиску, пригноблення. *Євреї* зазнавали П., яке було узаконене нацистським режимом.

Підпілля — нелегальна діяльність, спрямована проти існуючої влади, а також конспіративне життя тих, хто бореться проти влади.

План «Люблін» (план «Ніско») — план, розроблений після окупації Польщі з метою створення *єврейської резервації* в районі Любліна. Його метою було зосередження на обмеженій території під суворим наглядом усіх *євреїв* з тих територій, які від них звільнялися, і через експлуатацію їхньої праці досягнення високої смертності від хвороб і голоду. Через побоювання нацистського керівництва, що масові висилки євреїв негативно позначаться на німецькій економіці, у березні 1940 р. був скасований.

План «Мадагаскар» — план, розроблений після поразки Франції у 1940 р. Передбачав переселення євреїв у створену *єврейську резервацію* на о. Мадагаскар, що був у колоніальній залежності Франції. Усі витрати на переселення передбачалось

фінансувати за рахунок конфіскованої єврейської власності. Французький уряд маршала Петена відмовився поступитися островом. Зрештою у зв'язку з прийняттям Ванзейського протоколу (див. *Ванзейська конференція*) план було скасовано.

План Раблі–Шахта–Вольтата — план, розроблений у зимку 1939 р., що передбачав *еміграцію євреїв* з Німеччини, проте так ніколи і не був втілений у життя.

Плебісцит — один із видів усенародного обговорення, опитування. У міжнародних відносинах може застосовуватися для визначення державної незалежності окремих територій.

Повстання — форма боротьби, яка передбачає здійснення насильницьких дій (переважно збройна боротьба) щодо поневолювачів. П. бувають стихійні та організовані.

Погром — російське слово для позначення координованих нападів однієї етнічної групи на іншу, спровоковані або спрямовані владою. Єврейські погроми беруть свій початок у 1881 р. після вбивства в Російській імперії царя Олександра II і були спрямовані проти *євреїв*. Згодом повторювалися неодноразово. П. застосовували також і *нацисти* у своїй практиці *Голокосту*, діючи безпосередньо або спонукаючи до цього місцеве населення. У роки Голокосту П. відбулися на території Польщі, Західної України, Західної Білорусії і Прибалтики. Здебільшого їх чинило місцеве населення. За деякими даними, у межах України 1939 р. відбулося 50 погромів з 5 000 жертв, у Західній Україні — близько 200 погромів з 19000–20000 жертв.

«Податок на втечу» — неофіційна назва особливого виду податку, який запровадили нацисти для євреїв, які у 30-ті роки *емігрували* з Німеччини. Загальна сума податку становила 1 млрд. золотих марок.

Подвиг — важлива за своїм значенням дія; вчинок, здійснюваний у важких, небезпечних умовах; героїчний, самовідданий вчинок. Самовіддана діяльність, поведінка, викликана глибоким почуттям.

Покаяння — добровільне визнання своєї провини.

Покора — форма поведінки, яка передбачає нечинення опору існуючим порядкам, владі тощо.

Поліція порядку (Ordnungspolizei) — поліцейські формування на окупованих територіях, що склалися зі співробіт-

ників апарату СС, німців і місцевих поплічників. Чисельність П.п на окупованій території СРСР становила 15 тис. німців (в Україні 10 тис. чол.) і 130 тис. місцевих (в Україні 70 тис. чол.).

Полон — відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє хто-небудь, захоплений противником під час воєнних дій; перебування в такому стані.

Популізм — діяльність, спрямована на завоювання популярності серед населення ціною необґрунтованих обіцянок. П. як вид, форма, стиль і метод політичної діяльності притаманний як окремим політикам, так і різноманітним громадським рухам й організаціям, для яких характерно: постійне апелювання до широких верств населення; організація і участь у мітингах та демонстраціях; нестримна, інколи необґрунтована критика органів влади й спроби викликати недовіру до них; прагнення всіма засобами звернути на себе увагу, здобути повагу в суспільстві або певному середовищі через вплив на настрої та погляди людей, використати їхнє незадоволення і озлобленість. П. — різновид соціальної та політичної *демагогії*. Постійно використовувався *нацистами*. Зокрема, одним із проявів П. були їхні спроби пояснити всю складність життя німців «підступними діями світового єврейства». Нацисти широко використовували П. для виправдання своїх антиєврейських *акцій* на окупованій території СРСР, зокрема для натравлювання місцевого населення на євреїв.

Права людини — універсальний і непорушний комплекс природних, невід’ємних прав і властивостей, які зумовлюються самим фактом існування людини і мають розглядатися як гарантії її гідності. П.Л. закріплені в Загальній декларації прав людини (1948), Конвенції про захист прав людини і основних свобод, інших міжнародно-правових актах. Норми цих актів імплементовані в законодавстві більшості країн світу і знайшли повне відображення у відповідних розділах конституцій країн світу. Головне з П.Л. — право на життя.

Праведність — властивість людини непорушно дотримуватися моральних приписів якоїсь релігії, гуманних принципів.

Праведники Народів Світу — почесне звання, що відповідно до Закону про увічнення пам’яті мучеників і героїв (1953) присвоює Інститут і Музей *Яд Вашем* людям різних національностей, віросповідання, які в роки Другої світової війни рятують

вали євреїв від нацистського переслідування. Станом на 1 січня 2007 р. це звання присвоєно 2 185 громадянам України. Загальна кількість Праведників у світі — 21 758.

Працездатні — в'язні *концентраційних, трудових таборів*, мешканці *гетто*, придатні до використання на *примусових роботах*.

Превентивний — захід, спрямований на випередження дій протилежної сторони.

Привілейовані в'язні — в'язні нацистських *концтаборів*, що мали певні послаблення в режимі ув'язнення або «привілеї» (більший продуктовий пайок, зменшення фізичних страждань тощо). Платою за «привілеї» були певні послуги своїм «*катам*» (виконання наглядацьких, підсобних функцій під час *акцій* тощо). Як правило, до П.в. належали карні злочинці.

«Прийняття транспорту» — нацистський *евфемізм*, що використовувався стосовно одного з елементів *«конвеєру смерті»*. Він включав: прийняття ешелону, виведення «партії» на «вокзал» або на площу, нагляд за робітниками, що здійснюють сортування й оцінювання залишених речей приреченими на страту.

Прийиження — дія, спрямована на ображення гідності, домагання покірливості, смиренності.

Примусові роботи (примусова праця) — роботи, які люди виконують як покарання або під страхом покарання.

Провідник (у гетто) — особа, яка, використовуючи недоліки в системі охорони гетто, виводила з них євреїв або доставляла речі повсякденного вжитку, продовольство.

Провокатор — таємний агент, який проникає в нелегальну організацію зі зрадницькими цілями.

Провокація — навмисні дії проти окремих осіб, організацій, держав тощо з метою штовхнути їх на згубні для них вчинки.

Пропаганда (від лат. — те, що підлягає поширенню) — поширення політичних, філософських, наукових, художніх та інших ідей з метою формування в суспільстві певного світобачення.

Протекторат — форма колоніальної залежності, за якої держава, що перебуває під протекторатом, користується певною автономією у внутрішніх справах, тоді як питання оборони, зовнішньої політики, а також найважливіші аспекти внутріш-

ньої політики підлягають контролю метрополії. Територія Богемії (Чехії) і Моравії, що увійшла до складу *Третього райху* після ліквідації Чехословаччини (1939).

«Протоколи Сіонських мудреців» — антисемітська фальшивка, створена наприкінці XIX ст. російською таємною поліцією. «П.с.м.» стверджували про існування *«всесвітньої єврейської змови»* з метою встановлення світового панування євреїв.

Прощення — поблажливість до кого-небудь, скасування кари, визнання неминучості втрати.

«П'ята колона» — таємна армія прихильників ворога, яка готова підтримати нападників. Термін П.К. уперше було вжито під час Громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр. генералом Мола (один з лідерів заколоту, очолюваного генералом Ф. Франко). Він говорив, що його війська наступали на Мадрид чотирма колонами, а п'ята перебуває у самому місті.

Р

Райхсвер — збройні сили Німеччини в 1919–1935 рр. Вербувалися за наймом. Їх чисельність та озброєння були обмежені Версальським мирним договором. Після запровадження загальної військової повинності замінені на *вермахт*.

Райхскомісаріат «Україна» — адміністративно-територіальна одиниця, утворена на частині окупованих українських земель. Перебувала під управлінням цивільної адміністрації. Центром РКУ було місто Рівне. Очолював райхскомісар Еріх Кох. РКУ поділявся на шість генеральних округ (Generalbezirke): Волинь-Поділля (Волинська, Рівненська, Кам'янець-Подільська і частина Тернопільської області, землі півдня Білорусі з містами Брест і Пінськ), Житомир (Житомирська і частина Вінницької області, південні землі Білорусі довкола міста Хойники), Київ (Київська та частина Полтавської і Вінницької областей), Миколаїв (Кіровоградська та більша частина Миколаївської області), Дніпропетровськ (Дніпропетровська та більша частина Запорізької області), Таврія (Крим і південні райони Миколаївської і Запорізької областей). Керівниками генеральних округ були генеральні комісари. Найнижчою адміністративною одиницею був район (Gebiet), керо-

ваний гебітскомісаром. На час найбільшого розвитку РКУ (січень 1943 р.) в його складі було 443 райони з населенням у 17 млн. чол.

Раса — велика група людей, що склалася історично й об'єднана спільністю походження та сукупністю певних вторинних спадкових фізичних особливостей (будовою тіла, кольором шкіри, очей, волосся, формою голови).

Раса панів — див. «вищі».

Расизм — сукупність поглядів, дій, в основі яких лежить твердження про фізичну і психічну нерівність між *расами*, що є обґрунтуванням поділу рас на «вищі» та «нижчі», «неповноцінні». Уперше термін Р. зафіксовано у 1932 р. у французькому словнику «Ларусс. XX століття», де ним позначали ідеологію *нацистів*, що оголошували себе єдиними носіями чистої *арійської (німецької) раси*, виключаючи з неї *євреїв* та інші національності.

Расова доктрина — складова нацистської ідеології. Будувалася на хибній ідеї переваги однієї раси над іншими. Відіграла ключову роль в історії *Третього райху*. Згідно з Р.д. *арійська раса* є домінуючою.

Расові дослідження — навчальна дисципліна, запроваджена Гітлером для обов'язкового викладання у школах і вузах. Викладання проводилося згідно з *расовою доктриною*.

Расова чистота — расистський, нацистський термін, яким позначали осіб з ознаками, притаманними *арійській расі*.

«Расово-біологічно неповноцінні» — найчисельніша з категорій в'язнів нацистських *концентраційних таборів*, до якої зараховували *євреїв*, циган. В ієрархії в'язнів перебували на останній сходинці. (Див. *неповноцінні*).

Реваншизм — політика, спрямована на підготовку та розв'язання нової *війни* під приводом помсти за попередню поразку з метою встановлення довоєнних кордонів, довоєнної системи міжнародних відносин. Прагнення відплати.

Ревізіонізм — суспільно-політична течія (зазвичай пов'язана з праворадикальними ідеологічними рухами), яка заперечує існування *Голокосту* або його масштаби, ставить під сумнів факти масового знищення євреїв, робить заяви про комерціалізацію цієї теми, політичні спекуляції на ній тощо. Най-

відоміші представники: П. Рассіньє, Р. Форіссон, Е. Цюндель, Ю. Граф та ін.

Реєстрація — процес обліку нацистською адміністрацією єврейського населення на загарбаних територіях з метою його подальшої *експлуатації* і *знищення*.

Реквізіція — примусове вилучення державою майна власника (приватної або юридичної особи) у державних інтересах з виплатою або без виплати йому вартості майна.

Репатріант — особа, яка повертається додому, на Батьківщину внаслідок *репатріації*.

Репарація (від лат. patria — батьківщина) — вид матеріально-правової відповідальності; відшкодування збитків агресором потерпілій від *агресії* державі. Після Другої світової війни німецькі Р. передбачали фінансові надходження із Західної Німеччини державі Ізраїль (з 1948 р.), єврейським організаціям і окремим громадянам у рахунок вартості нерухомості та інших матеріальних цінностей, *експропрійованих* у 1933–1945 рр. в *євреїв* Німеччини та окупованих нею країн. Уперше вимогу Р. висунув від імені *Єврейського агентства* Хаїм Вейцман чотирьом державам (СРСР, США, Англії та Франції), що здійснювали окупацію Німеччини. Проте через відсутність загального мирного договору вона не була задоволена. За угодою між урядами ФРН та Ізраїлю 1953 р. передбачалося, що федеральний уряд бере на себе відшкодування жертвам *Голокосту*. Відповідно було ухвалено федеральний закон про всеосяжне відшкодування цього злочину *нацистів*. На його виконання щорічно виділялося до 5% федерального бюджету. На кінець XX ст. було виплачено 37 млрд. дол. США відшкодувань.

Репатріація — повернення на Батьківщину *військовополонених, переміщених осіб, біженців, емігрантів*.

Репресії — система заходів, які передбачають усунення, *ізоляцію, знищення* політичних ворогів (справжніх або надуманих), конкуруючих соціальних груп чи прошарків, етнічних спільнот з метою встановлення панування або зламу *опору*.

Ритуал — вироблений звичаєм, встановлений порядок здійснення чогось, форма спеціальної поведінки людей.

Різанина — образна назва, термін, який використовується для позначення *акцій* масового *знищення* населення з особливою жорстокістю.

Робочі табори — концтабори для примусових робіт (*примусової праці*) ув'язнених, яких *нацисти* стали використовувати в роки Другої світової війни. У Р.т. ув'язнені жили не більше 3–6 місяців. Там виконувався сумнозвісний наказ про «умертвіння працею».

Розпізнавальний знак — символ, який примушували носити *євреїв* з метою виокремити їх з-поміж іншого населення. У 1938 р. зобов'язали всіх євреїв — власників крамниць — вивішувати напис «єврейське підприємство». Носіння розпізнавальних знаків євреями вперше було запроваджено після окупації Польщі (жовтий трикутник не менше 15 см на спині). На території власне *Третього райху* наказ про носіння Р.з. було видано 1 вересня 1941 р. У 1942 р. він поширився на територію Нідерландів, Бельгії, Франції, Болгарії, у 1943 р. — Греції, у 1944 р. — Угорщини. Найчастіше Р.з. були *зірка Давида* зі словом *Jude* або літерою «J», біла нарукавна пов'язка з блакитною зіркою Давида, жовтий значок у вигляді зірки Давида, металевий жетон жовтого кольору (трикутник або коло) з літерою «J».

Роми (цигани) — народність (етнічна група), нащадки вихідців з Індії (кінець I тис. н.е.), що живуть невеликими групами в багатьох країнах світу. Існують багато етнічних підгруп Р. Розрізняють також кочових і осілих Р. З погляду нацистської *расової теорії* Р. сприймалися як погроза расовій чистоті німців. Хоча офіційна пропаганда проголошувала німців представниками чистої арійської раси, що прибула з Індії, складність для теоретиків *нацизму* полягала в тому, що Р. є більше безпосередніми вихідцями з Індії; вони близькі їй нинішньому населенню з об'єктивної расової точки зору й говорять мовою індо-арійської групи. За цією логікою Р., принаймні, аж ніяк не менші арійці, ніж самі німці. Вихід був знайдений у рішенні, відповідно до якого Р., що живуть в Європі, є плодом змішання арійського племені із найнижчими расами світу. Це нібито пояснює їхнє бродяжництво й асоціальність. Спеціальна комісія (Інститут расової гігієни під керівництвом Р. Ріттера) рекомендувала відокремлення «циганства» (*Zigeunertum*) від німецького народу.

Із березня 1936 на Р. були поширені положення *Нюрнберзьких законів* Райху від 1935 р. про громадянство й расу, які

раніше поширювалися тільки на євреїв; їм також було заборонено вступати в шлюби з німцями й брати участь у виборах; із Р. було зняте громадянство *Третього райху*.

Згодом почалася стерилізація Р. (кінець 1930-х років) і ув'язнення багатьох у концентраційні табори. Частина німецьких Р. у 1940–1941 р. була депортована на територію захопленої нацистами Польщі. З 1941 року почалися масові страти на окупованій радянській території, з 1943 р. масові депортації в концтабори (у таборі смерті Аушвіц загинула більшість з близько 20000 депортованих туди Р., у Белжеці — близько 2000 Р., стільки ж — у Треблінці, кілька тисяч — у Собіборі). В Україні, за різними оцінками, загинуло від 30 до 50 тис. Р. Загальна чисельність загиблих у роки нацистського панування Р. — близько 500 тис. Р. визнано *жертвами нацистського геноциду*.

Русифікація — адміністративне, насильницьке запровадження, насаджування російської мови, культури тощо.

Рух Опору — *національно-визвольний рух* народів, окупованих Німеччиною та її союзниками. Боротьба набирала різних форм — від духовного опору (див. *опір духовний*) до збройної боротьби. *Євреї* брали активну участь у Р.О. Значна їх частка була в Р.О. народів СРСР, Франції, Італії, Польщі тощо.

С

СА (SA) — скорочення від Sturmabteilung — штурмові загони. Коричневосорочечники. Напіввійськові з'єднання *НСДАП*. Використовувалися як ударна сила *НСДАП* під час проведення всіляких партійних заходів: мітингів, походів тощо. Очолював СА Ернст Рем. У 1934 р. близько 400 провідників СА були знищені за наказом Гітлера в «ніч довгих ножів». Після цього СА втратили свій політичний вплив, ставши джерелом для поповнення *вермахту*. На *Нюрнберзькому процесі* були визнані «злочинною організацією».

Саботаж — 1) навмисний зрив роботи, який виявляється у прямій відмові від неї або в недбалому, несумлінному її виконанні; 2) прихована протидія здійсненню чого-небудь.

Салашисти — див. «*Перехрещені стріли*».

Сателіт — держава, формально незалежна, але фактично підпорядкована сильнішій державі. Термін С. застосовується

щодо держав—союзниць Німеччини, Італії та Японії під час Другої світової війни.

Свастика — стародавній релігійний символ у вигляді хреста із загнутими під прямим кутом кінцями. Імовірно, символізує сонце. С. використовували ультраправі угруповання в Німеччині, зокрема загони *фрайкору* і *нацисти*. У вересні 1935 р. стала державною емблемою нацистської Німеччини.

Світова громадськість — частина людства, яка активну бере участь у політичному житті та є носієм громадської думки.

СД (SD) — нацистська служба безпеки, розвідувальне управління СС, створене у 1934 р. З 1936 р. СД очолив Р. Гайдріх. З цього часу вона виконувала функції *допоміжної поліції*, згодом функції були розширені. Головне завдання — забезпечення внутрішньої безпеки *Третього райху*. Функції СД були аналогічні до функцій *гестапо* й *абвера*, що зумовлювало конкуренцію між цими організаціями. СД мала право на позасудові переслідування та розправи, арешти, обшуки, *конфіскації*, таємні операції зі знищення ворогів Райха тощо. Мала широку агентурну мережу, досьє на вище керівництво Райху і сусідніх держав. У складі СД був особливий відділ, який займався виключно єврейським питанням, — відділ II 112.

Сегрегація — вид расової *дискримінації*, як вид міжетнічної взаємодії характеризується зведенням контактів між етнічними групами до мінімуму, уникнення міжетнічних зв'язків (заохочення створення національних шкіл, окремих релігійних і культурних установ, засудження в суспільстві міжетнічних шлюбів, заборона жити в одних будинках і навіть в одних частинах міста, відвідувати театри, ресторани тощо). Законодавче обмеження прав одних етнічних груп порівняно з іншими.

Селекція — відбір; виведення нових і покращення сортів рослин і порід тварин за допомогою наукових методів відбору, оцінки потомства тощо. *Нацисти* використовували термін С. у *концтаборах*, характеризуючи процес відбору в'язнів для знищення в *газових камерах*. С. одна зі складових «*конвеєра смерті*».

«Сент-Луїс» — корабель з єврейськими біженцями з Гамбурга, який у 1939 р. відмовились прийняти Куба, США і деякі країни Латинської Америки. Змушений був повернутися до Європи (у Голландію). У роки нацистської окупації пе-

реважна більшість колишніх пасажирів пароплаву загинули. Крім названого корабля, у світі плавали інші кораблі з біженцями: «Кенігштайн», «Карібія», «Кап Норта», «Генерал Артигас» та ін.

Сефарди — один з двох великих субетносів єврейського народу (сефарди та *ашкенази*), цим терміном в єврейській історії називають іспанських *євреїв*, які зберегли свою назву, коли залишили Іспанію (1492 р.) та переселилися до інших країн.

Синагога — будинок для відправлення релігійного обряду послідовників *їудаїзму*. Один із центрів *єврейської громади*.

Сігуранца — таємна політична поліція в Румунії у 1921–1944 рр. Поряд із німецькими каральними органами на окупованій радянській території здійснювала переслідування *євреїв* на інших політичних противників.

Сіон — назва одного з пагорбів у Єрусалимі. Священна гора, яка є символом Єрусалима та Ізраїлю.

Сіонізм (від назви пагорба Сіон) — єврейський національний рух за відродження та об'єднання *євреїв* різних країн у Палестині та створення там єврейської держави; ідеологія і політика, яка існує в Ізраїлі та багатьох єврейських громадах різних країн світу. Засновник С. — журналіст Теодор Герцль (1860–1904). Уперше ідеї С. було викладено в його книзі «Єврейська держава» (1896). Значним фактором, якій вплинув на виникнення С. наприкінці ХІХ ст., був *антисемітизм*. Видатним ідеологом С. був В. (З.) Жаботинський. Уперше термін С. було використано у 1893 р. доктором Натаном Бірнбаумом у першій єврейській газеті Німеччини, яку він заснував.

Смуга осілості — територіальна лінія з кількох південно-західних губерній, за межі якої не дозволено було селитися євреям у межах Російській імперії. Визначена російським царизмом після поділів Польщі (1772, 1793, 1795), назва з'явилася за часів правління імператора Миколи І.

Сором — почуття сильного збентеження, зніяковіння через свою погану поведінку, недостойні дії, вчинок; переживання людиною своєї невідповідності моральним вимогам перед обличчям інших людей.

Соціал-дарвінізм — ідеологічна концепція, родоначальником якої був англійський соціолог Герберт Спенсер (1820–

1903). Дослідження Спенсера будувалися на аналогії між людським суспільством і біологічним організмом і на відстоюванні ідеї природних взаємозв'язків усіх сторін суспільного життя, здатності суспільства до самоорганізації, еволюційного характеру його розвитку. Спенсер вважав, що в основі як біологічної, так і соціальної еволюції лежить закон природного відбору, боротьби за існування, виживання найприспосованіших видів. С.-д. набув розвитку і поширення особливо у США та Німеччині. Окремі положення С.-д. стали основою для ідеології *нацизму*.

Спасіння — те, що рятує від чого-небудь. У даному разі рятування *євреїв* неєвреями від знищення ціною власної безпеки або життя.

Спеціальна акція — запроваджений *нацистами* *евфемізм* для позначення умертвіння *євреїв* у *газових камерах таборів смерті*.

«Спеціальні операції» — один із *евфемізмів*, яким *нацисти* позначали *акції* зі знищення *євреїв*.

Співчуття — чуйне ставлення до чийого-небудь горя, до чийось переживань. Почуття жалю, викликане чийм-небудь нещастям, горем.

Спокутувати — нести покарання за злочин, провину; намагання заслужити прощення добрими вчинками, справами, поведінкою тощо

«Спостерігачі» — у контексті *Голокосту* — категорія людей, які пасивно спостерігали за подіями *Голокосту*, вважаючи, що це їх не стосується. До категорії С. належать уряди західних країн і переважна частина неєврейського населення окупованих територій.

СС (SS — скорочення від SchutzStaffel) — охоронні загони. Елітні підрозділи НСДАП, які відзначалися особливою відданістю *нацистській* ідеології, дисципліною та *«расовою» чистотою*. Створені в листопаді 1925 р. як спеціальна група для охорони *фюрера* і *нацистських зібрань* у Мюнхені. Після того як у 1929 р. СС очолив Г. Гімлер, ця організація поступово перетворилася в одну з найвпливовіших партійно-державних структур *Третього райху*. У 1934 р. СС стає самостійною організацією, невідконтрольною СА. З цього року починається формування військ СС (Waffen SS), які на 1944 р. налічували

1 млн. осіб. СС відповідали за знищення зовнішніх і внутрішніх «ворогів нації» і практично контролювали німецьку поліцію. СС відіграли вирішальну роль у масовому знищенні євреїв. У 1946 р. на *Нюрнберзькому процесі* СС було визнано злочинною організацією.

«Сталевий шолом» — напіввійськова організація, створена у 1918 р. у Магдебурзі Францем Зельдте. На початку 1930-х років у ній налічувалося близько 500 тис. членів. Дотримувалася поміркованих націоналістичних поглядів. У 1924 р. сформувалося радикальне крило організації на чолі з Теодором Дуйстербергом, яке поступово взяло гору в керівництві організацією. На початку 1930-х років С.Ш. перейшов до насильницьких дій щодо республіканських інститутів влади, виступив проти плану Юнга. У 1931 р. С.Ш. об'єднав націоналістичну опозицію в єдиний антивеймарський «Гарцбургський фронт». У 1932 р. Дуйстерберг узяв участь у президентських виборах поряд з Гінденбургом і Гітлером. У січні 1933 р. Зельдте увійшов до складу уряду, сформованого Гітлером. За наказом Гітлера у 1935 р. С.Ш. було розпущено.

Сталінізм — форма тоталітарного режиму, що сформувався у СРСР за часів перебування при владі Й. Сталіна (1929–1953 рр.). Характеризується культом особи Й. Сталіна, жорстокими репресіями проти всіх верств суспільства з метою придушення реального та можливого опору існуючому режиму, спробою побудови «соціалізму в окремо взятій країні» шляхом проведення форсованої індустріалізації, суцільної колективізації, «культурної революції» та боротьби з «ворогами народу».

Схованка (схрон) — 1) місце, де під час масових *облав, акцій* могли сховатися одна або кілька осіб. С. були спеціально створені (потаємні кімнати, підвали, простір між перегородками, перекриттями тощо). Численні С. створювали в *гетто*. Кількість тих, хто вижив завдяки С., була незначною; 2) місце перебування підпільників або боївок *УПА*.

Т

Табір примусової праці для євреїв — місце ув'язнення осіб єврейської національності з метою їх використання на тяжких

роботах, перетворений з *гетто* або новостворений з вивезенням *працездатних євреїв* із *гетто*, підпорядковувався керівництву поліції та СС. Т.П.П.Є. почали створювати після розпорядження райхсміністра окупованих східних областей про введення *примусової праці* для євреїв від 16.08.1941 р. На території України гітлерівці та їхні *сателіти* створили кілька сотень Т.П.П.Є. Через них пройшло близько мільйона людей, більшість з яких загинули. У *Голокості* Т.П.П.Є. відіграли подвійну роль: з одного боку, це була одна із форм масового знищення *євреїв* шляхом непосильної праці, з іншого — давався примарний шанс для *виживання*.

Табір смерті — територія, спеціально виділена і обладнана для масового знищення людей. Шість таборів смерті (Аушвіц, Трєблінка, Собібор, Майданек, Хєлмно, Белжець) були створені для знищення *євреїв*. Як висловився один есєсівєць: це були «прості, але справно *працюючі конвеєри смерті*». Процес знищення партії в'язнів тривав одну-дві години. Пережили ці табори кілька сотень людей.

Таємна польова поліція (GFP — Geheime Feldpolizei) — каральний орган, який діяв в оперативному тилу німецьких військ. Підпорядковувалась і була складовою *вермахту*.

Тєрєр — знищення та залякування ворогів насильницькими засобами.

Тєрєризм — політична боротьба засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи, дєстабілізація суспільства, державно-політичного ладу через систематичне насильство, політичні вбивства, *провокації*.

Тєрпимість — здатність терпимо, поблажливо ставитись до чужих звичок, звичаїв, поглядів тощо.

Тєдт (організація Тєдт) — військово-будівельна організація в нацистській Німєччині, створена у 1933 р. для будівництва шляхів, оборонних споруд. Активно і нещадно використовувала працю прирєченого на смерть єврейського населення.

Тєлєрантність — властивість людини поблажливо, терпимо ставитись до чийхось думок, поглядів, вірувань тощо.

Тєра — назва в *їудайзмі* першої частини Біблії — П'ятикнижжя Мойсея, що містить історію, закони і правила життя для гідної поведінки, а також пергаментні сувої з цим текстом, що зберігаються в *синагозі*. Т. полягає в основі *їудайзму*. Тєра озна-

чає не тільки «закон», а й «вчення», «настанова». Тора містить у собі вчення Бога про себе самого, про мету творіння і про те, що його народ мусить бути покірним йому. Читання Т. — найважливіша частина служби в синагозі, там же віруючі звертаються до Бога з молитвою. Тора містить 613 заповідей: 238 наказів і 365 заборон — це настанови Бога, яких мають дотримуватися віруючі.

Тортури — фізичне насильство; катування під час допиту обвинуваченого, щоб домогтися від нього зізнання. Сильне моральне страждання, муки.

Тоталітаризм (від пізнолат. *totalis* — весь, цілий, повний або франц. *totalitaire* — повний, цілий) — особливий тип ідеології та політичного устрою. Т. формується в особливих специфічних умовах прискореної модернізації суспільства. Т. — феномен ХХ ст., одна із форм політичного режиму, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства і окремої людини: політичного, економічного, соціального і навіть особистого. Усю сутність тоталітарної держави висловив Б. Муссоліні: «Все для держави, нічого проти держави, нічого поза державою». Т. у найбільш завершеному вигляді існував у Італії, Німеччині, СРСР і державах соціалістичного табору. Т. у різних країнах, у різний час мав свої особливості відповідно до специфічних особливостей кожної країни. Термін «Т.» уперше використав у 1923 р. ліберальний політик Джованні Амендола, характеризуючи італійський фашизм. Згодом термін почали застосовувати стосовно сталінського режиму в СРСР та гітлерівського в Німеччині.

Феномен тоталітаризму своїм корінням сягає глибини віків, виявляє свою схожість з деспотіями та тираніями стародавніх часів, з абсолютиськими і авторитарними системами влади. Але лише у ХХ ст. в умовах кризи класичної ліберальної ідеї, при переході до розвиненого індустріального суспільства і соціальної демократії з'являється тип жорсткої диктатури, яка спирається на масові рухи і пронизана унітарною ідеологією.

Передумови виникнення тоталітарних режимів: 1. Утвердження індустріального суспільства. Поява технологій масового виробництва. Поява механізмів державного регулювання

економікою. Стандартизація всіх сторін життя. «Масова культура». 2. Залучення наприкінці XIX — на початку XX ст. до політичного життя широких мас населення після запровадження загального виборчого права і загальної демократизації політичного життя у провідних країнах світу. Вихід на політичну арену широких мас населення, переважно неграмотного, з низькою політичною культурою, озлобленого соціальною несправедливістю, призводить до появи нових харизматичних лідерів, які вмело маніпулюють масами, прагнуть до одноосібної влади. 3. Масові політичні партії та соціальні рухи, об'єднані масовими ідеологіями. 4. Ключовим фактором формування тоталітарних тенденцій є зміна у масовій соціально-політичній свідомості, пов'язана з формуванням нових психологічних типів «авторитарної особистості» і «людини натовпу». У разі, якщо суспільство досить широко охоплене процесами модернізації, яка вже має незворотний характер, формується особливий соціальний простір, що генерує крайні форми політичного радикалізму. Цей радикалізм вбирає в себе прагнення тотального оновлення, досягнення глобальної надмети. Для досягнення цієї мети потрібно формування особливого типу держави — тоталітарної.

Американські політологи К. Фридріх і З. Бжезинський у своїй праці «Загальна модель тоталітаризму» виокремлюють шість ознак тоталітаризму: 1. Панування «єдиної масової партії, як правило на чолі з єдиним «диктатором». 2. Наявність «розробленої ідеології... хіліастичного змісту, заснованої на радикальному запереченні існуючого суспільного устрою в поєднанні з ідеєю завоювання світу для нового соціального порядку». 3. «Терористична система на основі фізичного та психічного насилля». 4. «Технологічно зумовлена, майже абсолютна монополія контролю над усіма засобами масових комунікацій». 5. «Технологічно зумовлена, майже абсолютна монополія використання озброєння»; 6. «Централізований контроль і управління економікою шляхом бюрократичної координації до того юридично незалежних корпорацій».

Сучасні дослідники називають такі риси тоталітаризму: 1. Встановлення однопартійної системи та культу вожда (Муссоліні, Сталін, Гітлер та ін.). 2. Зрощування партійного і державного апарату. 3. Створення системи масових громадсько-

політичних організацій, які охоплюють всі вікові верстви суспільства (жовтенята, піонери, комсомол, профспілки, комуністична партія — у СРСР). 4. Одержавлення економіки. Встановлення цілковитого контролю над виробництвом і розподілом продукції, суспільних благ). 5. Мілітаризація економіки. 6. Агресивний характер зовнішньої політики. 7. Створення образу ворога (справжнього чи міфічного). 8. Використання примусової праці. 9. Масові репресії як засіб боротьби з опонентами і як система залякування. 10. Ідеологічна обробка населення. Повний контроль над системою освіти, засобами масової інформації тощо. 11. Ігнорування прав людини. Людина є «гвинтик» великого державного механізму. 12. Прагнення до уніфікації: культури, свідомості, моди тощо. 13. Опора на власні сили (автаркія) тощо.

При зовнішній схожості тоталітарні режими в різних країнах мали різні соціально-економічні структури, соціально-психологічні установки, принципово несумісні ідеології; їх становлення відбувалося різними шляхами, залежно від національних особливостей і особливостей становища в країні; по-різному і в різні часи відбувся їх крах.

Історична місія Т.: 1. Для деяких країн став засобом здійснення «доганяючого» розвитку, мобілізуючи всі ресурси для досягнення певної грандіозної мети (побудувати комуністичне суспільство, досягти світового панування, досягти рівня провідних країн в економічному розвитку тощо). 2. Став кривавим прикладом того, до чого призводить ігнорування прав та інтересів окремої людини. 3. Показав неефективність цілковитого одержавлення економіки.

Тоталітарне суспільство — особлива модель суспільних відносин, заснована на цілковитому одержавленні всіх сторін суспільного життя. Мета Т.с. — досягти нового стану суспільства (комунізму, «*нового порядку*» тощо) шляхом його цілковитої трансформації, зміни самої людини.

Тоталітарний режим — модернізуючий і мобілізуючий режим, який ефективно діє лише в екстремальних ситуаціях. Ознаки Т.р. див. *тоталітаризм, тоталітарне суспільство*. Т.р. покликаний виконати надзадачу: виховати «нову людину», змінити основу існування людства. У досягненні цієї мети важлива роль відводиться державі, яка зрощується з правлячою

партією, на чолі якої стоїть *вождь (фюрер)*. Важливим засобом управління за Т.р. стає *терор*, який виконує також ідеологічну й виховну функції. Т.р. повністю нівелює людську особистість.

Тотальна війна — війна, під час якої використовуються всі людські, матеріальні, економічні ресурси країни. Першим теоретично обґрунтував Т.в. наприкінці ХІХ ст. німецький фельдмаршал Вільгельм-Леопольд фон дер Гольц у книзі «Озброєний народ».

Тотенбух — «книга смерті», книга обліку смертності в *концтаборах*.

Трансністрія — адміністративно-територіальна одиниця на південному заході України між Дністром і Південним Бугом, яку німецькі окупанти на підставі договору в Бендерах (30 серпня 1941 р.) віддали під тимчасове румунське цивільне управління. Адміністративний центр — м. Тирасполь, згодом Одеса. Т. поділялась на 13 повітів на чолі з префектами, які, у свою чергу, поділялися на 65 районів, очолюваних преторами. Окремі села очолювали примари. Цивільну адміністрацію Т. очолював доктор філософії Георг Алексіану. На території Т. було створено 189 *гетто і трудових таборів*.

«Транспортування» — *нацистський евфемізм*, що використовувався стосовно одного з елементів *«конвеєру смерті»* зі знищення *євреїв*. Т. відбувалось переважно залізницями до *таборів смерті*. Зокрема, до Треблінки впродовж 13 місяців надходило від одного до трьох ешелонів з 60 товарними вагонами (у кожному 150–200 євреїв).

Третій райх (Das Dritte Reich — дослівно **«Третя імперія»**) — офіційна нацистська назва режиму, що існував у Німеччині в 1933–1945 рр. Гітлер розцінював нацистське правління як логічне продовження двох попередніх Німецьких імперій. Перший райх — Священна римська імперія німецької нації, що існувала з Х ст. (імператор Оттон Великий) до 1806 р. (підкорення Наполеоном Пруссії). Другий райх — Німецька імперія 1871–1918 рр. (династія Гогенцоллернів). ІІІ Р. проголошений 30 січня 1933 р. Уперше термін **«Третій райх»** ужив у 1923 р. німецький письменник А. Меллер Ван де Брук. Гітлер узяв цю назву для позначення німецької держави, що мала *«проіснувати тисячу років»*.

Трудова повинність — форма визиску населення, яка передбачала неоплачувану працю на користь окупантів. Активно використовували гітлерівці щодо населення, яке опинилось в зоні окупації, зокрема до євреїв.

Трудові табори — одна із форм залучення трудових ресурсів населення. Т.т. активно створювали *нацисти* для визиску населення.

У

Узурпація — протизаконне захоплення влади або присвоєння собі чужих прав на що-небудь.

Українська греко-католицька церква (УГКЦ) — утворена у 1596 р. під час Берестейського церковного собору внаслідок відмови Київської митрополії від ієрархічного верховенства Константинопольського патріарха і переходу під протекторат Папи Римського. Первісна назва церкви — уніатська. Попервах церква не користувалася значним авторитетом серед населення українських земель. Але через історичні обставини очолила на західноукраїнських землях українське національне відродження, а наприкінці XIX — напочатку XX ст. стала духовним проводом українського руху в Галичині. Провідну роль у цьому відіграв митрополит Андрей Шептицький (1900–1944 рр.). У роки Другої світової війни УГКЦ позитивно поставилася до нападу Німеччини на СРСР; А. Шептицький у пасторському посланні заявляв, звертаючись до своїх парафіян: «Ми повинні підтримувати германську армію, яка несе нам звільнення від більшовицького режиму». Він також висловив сподівання, що перемога Німеччини в цій війні призведе до ліквідації «атеїстичного войовничого комунізму раз і назавжди». Проте реалії нацистської *окупації* й особливо масове знищення *євреїв* і участь у цих акціях *української допоміжної поліції* стурбували митрополита. Він намагається листами до нацистських лідерів і Папи Римського припинити масові вбивства. Зрештою він виступив з осудом нацистського режиму і масових убивств *євреїв*. Крім того, за розпорядженням митрополита священники УГКЦ переховували *євреїв* у церквах, монастирях, переправляли у безпечніші райони. Так було врятовано кілька сотень *євреїв*. З поверненням радянської влади церква

зазнала переслідувань, у 1946 р. УГКЦ була ліквідована. Відновила свою діяльність на території України у грудні 1989 р.

Українська поліція — збройні формування, що їх створювали гітлерівці з метою підтримання «нового порядку» на території України, для доповнення окупаційного апарату місцевими кадрами під командуванням поліції порядку (орпо) *Райхскомісаріату «Україна»* (РКУ). 6 листопада 1941 р. Гімлер видав наказ про організацію місцевої *допоміжної поліції*, яка отримала назву *«шуцманшафт»*, або «шума» (Schutzmannschaft, Schuma). Уся структура мала складатися з чотирьох компонентів: 1) місцева поліція, що дістала назву «шуцманшафт індивідуальної служби (міста-району)» (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt-Land)); 2) шуцбатальйони, або «закриті частини шума» (Schutzmannschaft-Bataillonen, або Geschlossenen Einheiten der Schutzmannschaft); 3) пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft); 4) допоміжні та запасні формування (Hilfschutzmannschaft).

Керівництво створенням і діяльністю шума мав здійснювати командувач поліції порядку РКУ, що обмежувало застосування української допоміжної поліції виключно до забезпечення громадського спокою. Про це мала свідчити і повна її назва — Schutzmannschaft der Ordnungspolizei. Але оскільки орпо РКУ складалась із представників як поліції порядку (орпо), так і більш мілітаризованої охоронної поліції (шупо), то на останню покладался обов'язок створення воєнізованих «закритих частин» шума.

Німецькі гарнізони і поліційні відділки були присутні тільки в районних центрах і важливих містах. Усю ситуацію в сільській місцевості мали контролювати шуцмани індивідуальної служби. На весну 1942 року їх загальна чисельність становила 14 452 особи. Контролювати їхню діяльність мали працівники німецької цивільної жандармерії, дислоковані в райцентрах. У РКУ чисельність шума зросла від 14 тис. до 70 тис. У.п. брала активну участь в антиєврейських *акціях*. (Див. *допоміжна поліція*).

Укривателі — термін, який застосовували *нацисти* щодо осіб, які переховували *євреїв* в умовах *окупаційного режиму*. За такі дії передбачалось ув'язнення або смертна кара. *Нацисти* провели низку судових процесів над У.

«Умертвіння з жалю» — програми, здійснювані нацистами в концентраційних таборах. Їхньою мовою означали «ліквідацію небажаних елементів». Детальне планування виконання цих програм здійснював спеціальний відділ *гестапо* у єврейських справах, очолюваний А. Ейхманом.

Умшлагплац — особливий перевалочний пункт у гетто.

«Уніфікація» (нім. — **Gleichschaltung**) — цим терміном позначався процес офіційного підпорядкування всіх політичних і громадських організацій в Німеччині нацистському контролю. Термін був уперше застосований у березні 1933 р. у зв'язку з прийняттям закону, який забезпечував *нацистам* більшість в урядах кожної з федеральних земель. Згодом цим терміном позначали підпорядкування нацистам усіх організацій, включно з профспілками і молодіжними клубами. Метою У. було встановлення контролю нацистської держави над усіма сферами життя суспільства, позбавлення німців, що не були членами нацистської партії, будь-якого іншого впливу.

«Унтерменшен» («**Untermenschen**» — букв. «недолюди») — нацистське визначення «неповноцінних народів»: слов'ян, африканців, циганів, азіатів, *євреїв*. Вони підлягали онімечуванню, переселенню чи фізичному знищенню, їхня культура — забуттю, а територія — включенню до складу *Третього райху*. *Євреї* належали до «антираси», тобто перебували на найнижчому щаблі расової ієрархії.

УПА (Українська повстанська армія) — українські національні збройні формування, що діяли у 1942–1960 рр. Як організована сила розпущена у 1949 р. Вели збройну боротьбу за незалежність України. Датою заснування вважається 14 жовтня 1942 р., але реально почали діяти як організована сила з весни 1943 р. Під час формування до УПА влилося майже 5 тис. членів *української поліції*. Діяла на території Волині, Галичини, Закерзоння. Головними противниками УПА були німецькі війська та їхні союзники, польські партизанські збройні формування (Армія Крайова), радянські партизани, а з кінця 1944 р. головним противником стала Радянська Армія і радянські каральні органи. Найбільш боєздатна частина УПА налічувала 50 тис. осіб (загальна чисельність на 1944 р. становила до 400 тис. чол.). Значний вплив на УПА мали структури *ОУН(Б)*, які перебрали на себе політичний провід. Ко-

мандуючими УПА були Клячківський, Шухевич, Кук. У складі УПА воювала невелика кількість *євреїв* як лікарі, зброярі, а також існував окремий єврейський підрозділ.

Усна історія — одна з галузей історичної науки, яка спирається на розповіді людей, що пережили історичні події. Широко використовується при дослідженні історії *Голокосту*.

Усташі — хорватські націоналісти. Після нацистської агресії проти Югославії прийшли до влади на чолі зі своїм лідером А. Павелічем у створеній державі Хорватія. У роки Другої світової війни відзначилися кривавими антиєврейськими акціями.

Ф

«Фабрика смерті» — образна назва, термін, який використовується для позначення спеціально обладнаних місць масового знищення людей (*табори смерті*), влаштованих нацистами, і акцентує *«промисловий»*, *«конвеєрний»* характер цього процесу. (Див. *«Конвейєр смерті»*).

Фанатизм — 1) доведена до крайнощів нестямна відданість своїй вірі, переконанням, що поєднується з крайньою нетерпимістю до інших вірувань і поглядів; 2) пристрасна відданість справі, ідеї.

Фашизм — переважно європейське політичне явище, ідеологія, форма правління, притаманна деяким країнам у ХХ ст. Саме слово *«фашизм»* — італійського походження (*fascismo*, від лат. *fascis* — в'язка хмизу). Спершу його використовували стосовно італійської дійсності 20-х років. Згодом ним почали називати й аналогічні рухи в інших країнах Європи та Америки. Німецькі фашисти називали себе *«нацистами»*, *«наці»*. Ф. як політичний рух має низку рис, які визначали його специфіку. Серед них — *націоналізм*, що переходив у *шовінізм* і *расизм*. Для фашистів інтереси нації були вищі за індивідуальні, групові, класові. Останні, безумовно, приносили в жертву першим. До того ж найбільший розмах цього руху в Німеччині та Італії пояснювався образою національних почуттів народів цих країн, які завершили своє об'єднання пізніше за інших і вийшли з Першої світової війни не тільки ослабленими, а й приниженими: Німеччина — умовами Версальського миру, Італія — тим,

що їй інтересами знехтували на Паризькій мирній конференції. Для фашистів демократія була синонімом хаосу, альтернативою якому вони вважали порядок і дисципліну. Зближувало фашистів із традиційно правими возвелечення держави: і ті, й ті вбачали в ній зосередження національного духу, основу стабільності й порядку. І ті й ті виступали проти будь-якої модернізації, закликаючи до механічного повернення до джерел, коріння, національних святинь. Але Ф. увібрив і нові риси, непритаманні старому консерватизмові правих. Фашисти висунули і прагнули реалізувати на практиці не просто ідею сильної держави, а *держави тоталітарної*, яка поглинає громадянське суспільство. «Усе для держави, нічого проти держави, нічого поза державою» — ці слова Муссоліні передають сутність фашистської концепції тоталітарної держави. У Німеччині реалізація цієї ідеї породила конфлікт фашистів із церквою, яка прагнула зберегти свою автономію. Традиційні праві не допустили б такого конфлікту через їхню прихильність до церкви. До того ж вони були, на відміну від фашистів, нечисленною елітою (родові аристократи, великі фінансисти і промисловці). Ф. — це масовий рух, в якому брали участь ремісники, селяни, дрібні торговці, підприємці, службовці, ветерани війни. Потворною рисою фашистів була схильність до *насильства*, яке вони стверджували, робили з нього культ. На насильстві вони прагнули збудувати *новий світовий порядок*. Розуміння насильства як необхідного атрибуту політичної боротьби споріднювало Ф. з ортодоксальними соціалістами і комуністами. Ф. виступав і з антикапіталістичними гаслами. На відміну від соціалістів і комуністів, у вільній конкуренції та індивідуалізмі вбачалася загроза національній єдності. Запозичивши в соціалістів низку гасел та ідей, Ф. уважав соціалістів і комуністів основними своїми ворогами. Антикомуністичні гасла сприяли об'єднанню італійських фашистів, німецьких нацистів і японських мілітаристів в Антикомінтернівський пакт. Соціалістів вони не сприймали за їхню «вину» в поразці у Першій світовій війні.

У різних країнах фашистський рух мав специфічні риси. Будучи націоналістами, його прихильники не докладали зусиль, щоби виробити спільну програму. У німецькому Ф. націоналізм набрав крайніх форм. На думку німецьких фашистів,

історія людства була вічною боротьбою за існування різних *рас* і народів. У цій боротьбі перемагає сильніший. Переможений повинен загинути або підкоритись. Найжиттєздатнішою нацією вони вважали *арійську* нордичну расу, до якої зараховували себе. Її історична місія — завоювати світове панування. Термін «арійська раса» було впроваджено в XIX ст. для обґрунтування теорії про вищу расу людей. Її підхопили ідеологи нацизму. Вони вважали німців найчистішими представниками цієї раси, яка загартувалась в суворих умовах Півночі. Важливою складовою німецького Ф. став *антисемітизм*. Італійський фашизм зразком для наслідування вважав Римську імперію і прагнув перетворити Середземне море на «італійське озеро». Його соціальною опорою були фронтовики, декласовані елементи, національно налаштована частина інтелігенції. Іспанський фашизм — це значною мірою реакція на революційні виступи населення і проникнення комунізму. Його підмурками були монархізм, клерикалізм і антикомунізм, а соціальною базою — інтелігенція, підприємці, промисловці, військові. На відміну від Німеччини й Італії, в Іспанії Ф. виник не як наслідок Першої світової війни, а наприкінці 20-х — напочатку 30-х років під впливом світової економічної кризи.

Фельдкомендатура — військово-адміністративний орган німецької армії на східній окупованій території, якому підпорядковувалось кілька *ортскомендатур*.

Фольк (Фолькшський рух) — німецький політичний рух народницького типу рубежу XIX–XX ст. У центрі ідеології — поняття «народ» як особлива органічна спільнота, єдиний соціальний організм, що має власну душу, характер, волю, долю. Саме народ є носієм колективного розуму, моралі, віри, володіє правом визначати шляхи суспільного розвитку, є сполучною ланкою між минулим і майбутнім. Ідеологія Ф.р. виходила за межі звичайної політичної ідеології. Ф.р. став світоглядною системою, що відбивала особливості тогочасного мислення, етнічної самосвідомості, культури німців. Критикуючи нові явища в житті, які стали проявлятися в умовах прискореної модернізації німецького суспільства, Ф.р. прагнув їм протиставити альтернативу національного життя, заснованого на ідеях колективізму і особливого національного шляху під зна-

ком єдності «крові і ґрунту». Ідеологія Ф.р. вирізнялася особливим загостренням національних почуттів, які відверто переходили до *антисемітських* і *расистських* ідей. Фолькішисти прагнули до відродження «істинного німецького способу життя» як в етичному, психологічному, так і в расово-біологічному, генетичному відношенні. Ф.р. активно підтримував ідеї *пангерманізму*, виступав за участь народу-організму в політиці як засіб вирішення національних завдань.

Фольксдойче — німці, які народились і проживали за межами Німеччини.

Фрайкор — загони добровольців з учасників Першої світової війни, які були сформовані правими силами в Німеччині на противагу лівим, зокрема комуністичному руху, під час революційних подій 1918–1919 рр.

Фюрер — вождь. Назва вищого керівника *Третього райху* і націонал-соціалістичної партії Німеччини.

Х

Харизма — виняткова обдарованість; набір якостей політичного лідера, які дають змогу підкоряти інших своїй волі. Х. є основою для формування культу особи.

Хаскала — суспільний рух єврейської інтелігенції, який виник у Німеччині наприкінці XVIII ст. і поширився у Східній Європі. Його метою було поєднання традицій *йудаїзму* (*йудаїзму*) зі світською освіченістю.

Ханокмін (івр. «Караючі ангели») — агентурна мережа ізраїльської розвідки «Мосад» у багатьох країнах світу, головною метою якої було виявлення і вистежування місця перебування нацистських злочинців, причетних до вбивств *євреїв* у роки Другої світової війни.

«Хрестовий похід» — термін, яким *антикомуністи* позначали свої радикальні дії проти СРСР або комуністичного руху.

Ц

Цивільні (сімейні) табори — цивільне населення, що втікало від *репресій нацистів*, утворювало їх у важкодоступних для каральних *акцій* місцях (ліси, болота), . Значна частина меш-

канців Ц.т. були *євреями*. З 1943 р. Ц.т. стали складовими партизанських загонів.

Цигани — див. *Роми*.

Центральна імперська служба у справах єврейської еміграції — створена в лютому 1939 р. з метою організації еміграції євреїв з Третього райху.

«Циклон-Б» — гербіцид на основі ціанідів (синильна кислота), який *нацисти* використовували для масового знищення в'язнів (переважно *євреїв*) у *газових камерах «таборів смерті»*. «Ц.-Б» поставляв концерн «І.Г. Фарбеніндустрі». Уперше почали використовувати замість вихлопних газів (див. *«Душогубка»*) у *таборі смерті* Белжець (з квітня 1942 р.). Смерть після отруєння за допомогою «Ц.-Б» наставала за 3–15 хв, залежно від температурних умов.

Ч

Червоний Хрест (Міжнародний комітет Червоного Хреста) — створений у 1863 р. п'ятьма громадянами Швейцарії. МКЧХ — це нейтральна і незалежна гуманітарна організація, що має повноваження (мандат), отриманий від міжнародного товариства, виступає як нейтральний посередник між воюючими сторонами. МКЧХ прагне забезпечити захист та допомогу жертвам збройних конфліктів, внутрішніх безладів та актів насильства всередині країни. Мандат організації на надання захисту жертвам збройних конфліктів отриманий і закріплений Женевською конвенцією 1864 р., у чотирьох Женевських конвенціях 1949 р. і Додаткових протоколах до них 1977 р. Відповідно до цих угод МКЧХ надаються пільги та імунітети, якими зазвичай користуються лише міжурядові організації. МКЧХ уклав угоду зі Швейцарією, що гарантує йому свободу дій і незалежність від швейцарського уряду. Принцип, яким керується МКЧХ, полягає в тому, що навіть у війни є межі, які обмежують методи і засоби ведення воєнних дій і поведінку комбатантів (учасників конфлікту). Завданнями МКЧХ є: відвідування військовополонених, а також цивільних осіб, затриманих у зв'язку з конфліктом; розшук зниклих без вісти; організація обміну листами між членами родин, розлучених у результаті конфлікту; возз'єднання розлучених родин; надан-

ня продовольства, води і медичної допомоги цивільним особам, що позбавлені найнеобхіднішого; поширення знань про міжнародне гуманітарне право і контроль за дотриманням його норм; привернення уваги до порушень гуманітарного права і сприяння його розвитку. Хоча МКЧХ був створений з ініціативи приватних осіб, він є міжнародною організацією. Штаб-квартира МКЧХ у Женеві (Швейцарія).

У роки Другої світової війни МКЧХ здійснював низку заходів з надання допомоги цивільному населенню і *військово-полоненим*. Керівництво нацистської Німеччини намагалось максимально обмежити доступ представників МКЧХ на окуповані території, особливо в концентраційні табори. Проте влаштувалися показові доступи. Обмеженою була діяльність МКЧХ щодо громадян СРСР, який не підписав і не визнавав Женевські конвенції. МКЧХ надавала також допомогу і єврейському населенню. Так, *гетто Трансїстрії* користувалися підтримкою МКЧХ, Американського єврейського комітету «Джойнт» та єврейської громади (общини) Румунії, особливо після поразки німецьких армій під Сталінградом, тобто з початку 1943 р.

Чиновник — 1) державний службовець; 2) людина, яка у своїх діях обмежується формальним виконанням своїх службових обов'язків, формаліст, бюрократ.

Чорна книга — збірник літературних нарисів і документів про *приниження і знищення нацистами і їхніми поплічниками євреїв*, що мешкали на теренах СРСР. Була підготовлена до друку колективом із 40 письменників і журналістів під керівництвом І. Еренбурга і В. Гросмана у 1944–1946 рр. У зв'язку із посиленням державного антисемітизму в СРСР майже готовий до друку макет Ч.К. був у 1948 р. знищений, її друк було заборонений.

Чотирирічний план — програма підготовки Німеччини до війни у сфері економіки та озброєння. Містив також положення щодо *єврейського бізнесу та єврейської власності*.

Ш

Шовінізм — політична та ідеологічна система поглядів, агресивна форма *націоналізму*. Проповідує національну винят-

ковість, протиставляє інтереси однієї *нації* іншій, розпалює національну ворожнечу й *ненависть*. Термін Ш. походить від імені Нікола Шовена, героя комедії братів І. та Т. Коньяр «Трикольорова кокарда», який вбачав велич Франції у відновленні часів Наполеона І.

Шок — психологічний стан, спричинений екстремальними для людини умовами, за якого вона відчуває пригніченість, розгубленість, нездатність адекватно реагувати на ситуацію.

Шопи — назва німецьких майстерень і фабрик у *гетто*.

Шталаг (Stalag) — загальнопоширена скорочена назва *концентраційних таборів* для *військовополонених* у роки Другої світової війни.

Штандгеріхте — надзвичайний трибунал, створений за ініціативою Ф. Гюнтера у жовтні 1943 р. для розслідування злочинів, нібито здійснених поляками та *євреями* на окупованій території Східної Європи. Ш. склалися виключно з гестапівців.

Штурмовики — члени СА. (див. СА (SA)).

Шуцманшафт-батальйон — поліцейський батальйон, сформований з місцевого населення. (Див. *допоміжна поліція*).

Ю

Юденрат (від нім. Judenrat — єврейська рада) — «рада старійшин», «правління громади», «кагал», єврейський комітет» — керівний орган *гетто*, *єврейської громади*, які створювали гітлерівці на окупованій території. До складу Ю. за розпорядженням окупаційних властей мало входити 12–24 осіб, але, як правило, чисельність їх була меншою — від 3 до 12 осіб. Членів Ю. та його голову призначав нацистський *комендант гетто* або нацистська адміністрація (іноді обирала єврейська громада). Ю. забезпечували реєстрацію населення гетто, збирання *контрибуції*, організацію *трудової повинності*, забезпечення продовольством і медичним обслуговуванням мешканців гетто. На Ю. і *єврейську поліцію*, якою він керував, покладалась відповідальність за відправку людей на *примусові роботи* і відбір до *таборів смерті*. Після війни багатьох уцілілих представників Ю. було засуджено за співробітництво з ворогом (*колабораціонізм*).

Юденфрай — позначення в нацистських документах території, «вільної від євреїв».

Юдофобія — упереджене, переважно вороже ставлення до євреїв, негативна емоціональна реакція щодо них. Одна із форм ксенофобії. (Див. також *антисемітизм*).

Я

Яд Вашем (івр. «Пам'ять та ім'я») — Меморіальний музей та Інститут пам'яті жертв Голокосту та героїв Опору в Єрусалимі. Заснований у 1953 р. з ініціативи Кнесету — парламенту Ізраїлю. Розташований на пагорбі Пам'яті, на захід від гори Герцля. Я.В. є провідним у світі Меморіальним центром зі збереження пам'яті про Голокост. Головна мета — увічнити пам'ять шести мільйонів євреїв і тисяч єврейських громад, які були знищені нацистами та їхніми поплічниками, а також віддати данину поваги борцям із фашизмом і Праведникам Світу.

Поряд з музеєм розташовані дві роботи скульптора Натана Раппопорта: «Останній шлях» (справа) и «Повстання в гетто» (зліва). Біля входу стоїть монумент Нафтали Безема «Стіна Катастрофи і героїзму».

Я.В. збирає імена жертв Голокосту, матеріали і документи, що належать до цього періоду історії, публікує матеріали про Катастрофу (Шоа). До нього входять Міжнародний науково-дослідницький інститут історії Катастрофи, бібліотека та архів з теми Шоа, а також Зал Імен, Міжнародна школа з вивчення Шоа, історичний музей, художній музей і багато інших унікальних меморіалів. Серед них — Дитячий Меморіал, Долина Громад, Меморіал депортованим, Алея та Сад Праведників Світу тощо. Навколо музею розбито парк імені Януша Корчка (польського вчителя, який добровільно відправився у табір смерті з єврейськими дітьми, що були його вихованцями).

ЛІТЕРАТУРА

1. Альтман И., Гербер А., Полторац Д. История Холокоста на территории СССР. — М., 2001.
2. Альтман И.А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945. — М.: Ковчег, 2002.
3. Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР. Учеб. пособие / М.: Фонд «Холокост», 2002.
4. Арад И. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945). Сб. ст. — Иерусалим: Яд Вашем, 1990.
5. Арндт Г. Джерела тоталітаризму. — К.: Дух і Літера, 2002.
6. Бабий Яр. Книга памяти / Авт.-сост. И. Левитас. — К.: Еврейский совет Украины, Фонд «Память Бабьего Яра», 2005.
7. Бабий Яр. Спасители и спасенные / Авт.-сост. И. Левитас. — К.: Еврейский совет Украины, Фонд «Память Бабьего Яра», 2005.
8. Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы: В 5 кн. — Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. — К., 2004. — 597 с.: илл.: карты.
9. Бахрах Цви. Антисемитизм в Новое время. — Иерусалим, 1991.
10. Безансон Ален. Коммунизм, нацизм, Холокост /Пер. с фр. А.К. Приходько. — М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001.
11. Беркович Э. Вера после Катастрофы. — Иерусалим, 1990.
12. Брухфельд С., Левин П. Передайте об этом детям вашим. История Холокоста в Европе, 1933–1945. — М.: Текст, 2000.
13. Галактионов Юрий. Германский фашизм как феномен первой половины XX века: отечественная историография 1945–90-х годов: Учеб. пособие / Кемерово: Кемер. госуниверситет, 1999.
14. Гейден Конрад. Путь НСДАП: [Фюрер и его партия]. — М.: Яуза: Эксмо, 2004
15. Гитик М.-М. Где же был Б-г во время Катастрофы? — Иерусалим: Дварим, 2004.

16. Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах / Сост. и авт. комментариев С. Авербух. — К.: Украинский Центр изучения истории Холокоста, 2005.
17. Голокост і сучасність. Науково-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту. — К., 2002–2004.
18. Гон М. З кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). — Рівне: Волинські обереги, 2005.
19. Гон М.М. Голокост на Рівненщині. Документи та матеріали. — Днепропетровск: Центральный Украинский фонд истории Холокоста «Ткума» (серия «Украинская библиотека Холокоста»), 2004.
20. Государственный антисемитизм в СССР: от начала до кульминации, 1938–1953 / Сост. Г. В. Костырченко; Под ред. А. Н. Яковлева М.: Материк, 2005
21. Гросс Я. Т. Соседи: История уничтожения еврейс. местечка / Гросс Я. Т.; Пер. с пол. В. С. Кулагиной-Ярцевой; Предисл. А. Михника. — М.: Текст: Дружба народов, 2002. — 157 с.
22. Грюнберг К. Адольф Гитлер: Биография фюрера; СС — чёрная гвардия Гитлера: Сокр. пер. с польск. — М.: Республика, 1995.
23. Гутман И., Шацкер Х. Катастрофа и ее значение. — Иерусалим: Библиотека Алия, 1990.
24. Гюнтер Ганс Ф. К. Избранные работы по расологии / Гюнтер Ганс Ф. К.; Пер. с нем. А. М. Иванова. — М.: Белые альвы, 2002.
25. Даниленко В., Кокін С., Слюсаренко А., Даниленко О. Короткий історичний словник. — Запоріжжя, 2001.
26. Деларю Ж. История гестапо / Пер. с франц. Ю. А. Немешаева и др. — Смоленск: Русич, 1993.
27. Дерейко І. Структура окупаційних органів Рейхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України. — 2004. — Вип. 8. — Ч. 1. — С. 259–268.
28. Джонсон П. Популярна історія євреїв. — К., 2001.
29. Довідник про табори та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М. Г. Дубик. — К., 2000.
30. Друга світова війна і доля народів України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 23–24 червня 2005 р.). — К.: Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру: Сфера, 2005.

31. Евреи в Украине. Учеб.-метод. материалы / Сост. И. Б. Кабанчик — Днепропетровск: Центральный Украинский фонд истории Холокоста «Ткума» (серия «Украинская библиотека Холокоста»), 2004.
32. Еврейский антифашистский комитет в СССР, 1941–1948: Документир. история / Рос. центр хранения и изучения док. новейшей истории и др.; Отв. ред. англ. и рус. изд. [и авт. предисл.] Ш. Редлих; Науч. ред. рус. изд. Г. Костырченко; [Сост. И. А. Альтман и др.]. — М.: Междунар. отношения, 1996.
33. Елисаветский С.Я. Полвека забвения. Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944). — Киев, 1998.
34. Епллбом Енн. Історія ГУЛАГу. — К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська Академія», 2006.
35. Єврейський опір в Україні в період Голокосту. Збірник наукових праць. / Ред. М.І. Тяглий. — Дніпропетровськ: Центральный Український Фонд історії Голокосту «Ткума», 2004.
36. Єврейські діти України — жертви Голокосту. Каталог додаткової експозиції з історії Голокосту на Україні до виставки «Анна Франк: урок історії». — Київ, Український центр вивчення історії Голокосту, 2004.
37. Захаров В., Кулишов В. Анатомия Холокоста. Начало начал. — М.: Фонд Ковчег, 2000.
38. Катастрофа (Шоа) и Сопротивление / Сост. И. Маляр. — Тель-Авив–Киев, 1993.
39. Катастрофа европейського єврейства: Ч. 1–7. — Тель-Авив: Изд-во Открытого ун-та, 1994–2001.
40. Катастрофа европейського єврейства: Навч. посіб. у 6 ч. Пер. з івриту / Відкритий ун-т. Ізраїль, Міжнар. Соломонів ун-т. — К.: НВП «Вирій», 2001.
41. Катастрофа та опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. — Киев: Институт політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999.
42. Катастрофа та опір. Документи та матеріали з історії євреїв України періоду нацистської окупації. 1941–1944 / Упор. Й. Маляр, Ф. Винокурова. — Тель-Авів — Київ, 1994.
43. Кахане Д. Щоденник львівського гетто. — Київ.: Дух і Літера, 2003.
44. Кершоу Я. Гітлер. — К.: Мегатайт, 2000.

45. Київ у роки нацистської навали / Укладачі О. Є. Лисенко та ін. — Київ, 2004.
46. Клокова Г. История Холокоста на территории СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): Пособие для учителя. — М., 1995.
47. Кноп Г. Холокост. Неизвестные страницы истории: Пер. с нем. А. Дмитришина. — Харьков: Книжный клуб, 2007.
48. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944. — М.: АСТ, 2004.
49. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». — К.: Інститут юдаїки, 1998.
50. Козерод О.В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921–1929 гг. — Киев: СПД Савчина, 2003.
51. Кон Н. Благословение на геноцид: Миф о всемирном заговоре евреев и «протоколах сионских мудрецов» / Пер. с англ. С. С. Бычкова. — М.: Рудомино, 2000.
52. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. — М.: Междунар. отношения, 2001
53. Круглов А. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М. Левитас. — К., 2000.
54. Круглов А.И. Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 г.? // Голокост і сучасність (наукове видання Українського центру вивчення історії Голокосту). — 2002. — №№ 2–6.
55. Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине, 1941–1944. — Днепропетровск: Центральный Украинский фонд истории Холокоста «Ткума» (серия «Украинская библиотека Холокоста»), 2004.
56. Кузнецов А.В. Бабий Яр: Роман-документ. — Запорожье: СП «Интербук»: Запорож. фил., 1991.
57. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. — К., 1997.
58. Лихачев В. Ревизионизм Холокоста — М., 2001.
59. Лихачев В.А. История антисемитизма: ненависть сквозь века. — М.: Еврейский мир, 2000.
60. Мельников Д. Преступник № 1: Нацистский режим и его фюрер / 3-е изд., испр. и доп. — М.: Новости, 1991.
61. Мийон-Дельсоль Ш. Расистское государство // Мийон-Дельсоль Ш. Политические идеи XX века. — М., 1991. — С. 54–99.
62. Михман Дан. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаменталь-

- ные вопросы. / Пер. с англ. — Академическая серия «Библиотека Холокоста «Ткума». Вып. 1. — Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума», 2005.
63. Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: очерки документированной истории. — Киев: Дух и литера, 2004.
64. Мицель М. Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов: 1945–1981 гг.). — К.: Институт юдаїки, 1998.
65. Мише А. Черновой вариант. — Иерусалим, 1994.
66. Місця скорботи. Волинська область / Укл. І. Кабанчик, О. Богун. — Львів, 2005.
67. Місця скорботи. Тернопільська область / Укл. І. Кабанчик, О. Богун. — Львів, 2005.
68. Наконечний Є. «Шоа» у Львові. Спогади. — Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2004.
69. Нариси з історії та культури євреїв України. — Київ: Дух і літера, 2005.
70. Орлянский С.Ф. Холокост на Запорожье. — Запорожье: Запорожский государственный университет; Запорожское городское отделение общества «Украина-Израиль», 2003.
71. Підкова І., Джеджора О. Світова історія. ХІХ–ХХ століття. Словник. — Львів, 2000.
72. Пленков О.Ю. Третий Рейх. Нацистское государство. Очерк истории и идеологии. — СПб.: Издательский дом «Нева», 2004.
73. Пленков О.Ю. Третий Рейх. Социализм Гитлера. Очерк истории и идеологии. — СПб.: Издательский дом «Нева», 2004.
74. Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост / Джон К. Рот (ред.), С. Альшкін (пер.), Майкл Беренбаум (ред.). — К.: Дух і Літера, 2001.
75. Поза межами розуміння. Філософи та богослови про Голокост / Ред.-сост. Дж.К.Рот і М. Беренбаум, вступ. ст. Л. Фінберга. — К.: Дух і Літера, 2001.
76. Полторак Д.И. История Холокоста. 1933–1945 гг.: Пакет-комплект документальных материалов. — М., 1995.
77. Поляков Л. История антисемитизма. В 2-х т. Т. 1: Эпоха веры; Т. 2: Эпоха знаний / Пер. с фр. В. Лобанова и М. Огняновой. — М.–Иерусалим: Гешарим, 1998.
78. Поляков Лев. Арийский Миф. Исследование истоков расизма. — СПб.: Евразия, 1996.

79. Пономарев М., Смирнова С. Новая и новейшая история стран Европы и Америки: Практическое пособие: В 3-х ч. — М., 2000.
80. Праведники народов мира Беларуси / Сост. Герасимова И., Шульман А. — Минск, 2004.
81. Преподавание темы Холокоста в XXI веке. — М., 2000.
82. Проблеми історії Голокосту. Науковий журнал Центрального Українського Фонду історії Голокосту «Ткума» (Дніпропетровськ). — 2002–2006.
83. Проліски за колючим дротом. Спогади колишніх малолітніх в'язнів фашизму / Авт.-упор. О. Васюков, М. Петренко, С. Подольський. — Львів: Видавничий дім «Цивілізація», 2004.
84. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах / Пер. з англ. Н. Вельбовець. — К.: Дух і Літера, 2002.
85. Рейдер А. Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы. — Ужгород, 2004.
86. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. — К.: Институт иудаики, 2002.
87. Скуратовский В. Проблема авторства «Протоколов сионских мудрецов». — К.: Дух і літера, 2001.
88. Словник історичних термінів і понять / А. Данильєв, Л. Калініна, В. Терещенко. — Луганськ, 2000.
89. Телушкин Й. Еврейский мир. Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии. — М.: Гешарим, 2000.
90. Тень Холокоста. Материалы II международного симпозиума «Уроки Холокоста и современная Россия», Москва 4–7 мая 1997 г. — М., 1998.
91. Тодоров Ц. Обличчям до екстремі. — Л.: Літопис, 2000.
92. Трахтенберг Дж. Дьявол и евреи: Средневековые представления о евреях и их связь с соврем. антисемитизмом. — М. — Иерусалим: Гешарим, 1998.
93. Тяглый М.И. Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова (1941–1944). Справочник. — Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2005.
94. Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про нелюдське і людяне в них. — Дрогобич: Відродження, 1998.
95. Фест И. Адольф Гитлер / В 3-х т. — Пермь: Алетей, 1993.
96. Холокост — Сопротивление — Возрождение. Еврейский народ в годы Второй мировой войны и послевоенный период,

- 1939–1948 / Ред. И. Альтман, П. Агмон. — М.—Иерусалим, 2000.
97. Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933 — 1945 гг. — Львов, 1998.
  98. Чайка Т. Голокост в Україні: історія, психологія, етика. Матеріали до курсу. — К., 2000.
  99. Черная Книга: В 2 т. / Сост. В. Гроссман, И. Эренбург. — Запорожье : СП «Интербук», 1991
  100. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зоні в роки Другої світової війни. — Кривий Ріг: Мінерал, 2005.
  101. Ширер У. Взлёт и падение Третьего рейха.: Пер. с англ. / С предисл. и под ред. О. А. Ржешевского. — М.: Воениздат, 1991.
  102. Элиах Я. Бог здесь больше не живет. Хасидские истории эпохи Катастрофы. — Москва: Гешарим, 2005.
  103. Энциклопедия Третьего рейха / Сост. С. Воропаев. — М.: Локид: Миф, 2000.

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ UKRAINIAN CENTER FOR HOLOCAUST STUDIES

Шановні колеги!

Голокост, як вражаюча трагедія євреїв Європи, що була організована націонал-соціалістським режимом Німеччини за підтримки різноманітних колаборантів, є знаковою проблемою сучасної культури. Чи виконав Міжнародний трибунал в Нюрнберзі своє завдання? Чи можливо створити гарантії проти нищення людей за національною чи будь-якою ознакою? Те, що сталося на теренах Європи у 1933–1945 роках, потребує глибокого вивчення, осмислення та уважної передачі пам'яті про Катастрофу єврейського народу нашим нащадкам. Країни сучасної Європи та взагалі європейська культура приділяють надзвичайно серйозну увагу вивченню та викладанню історії Голокосту.

Україна після Стокгольмського міжнародного форуму з проблем Голокосту зробила реальні кроки щодо збереження пам'яті про Голокост. Зокрема, з'явилися фундаментальні та регіональні наукові дослідження з проблематики Голокосту, поступово поширюється викладання цієї теми в системі шкільної та університетської освіти. У 2000 році Міністерство освіти і науки України видало інформаційний лист «Про викладання проблем Голокосту у вищих навчальних закладах та формування міжнаціональної злагоди у студентів». Проте до 2002 року в столиці України не було створено академічного, науково-педагогічного Центру з вивчення історії Голокосту. Актуальність створення такого Центру є, на наш погляд, цілком прийнятною та зрозумілою.

У березні 2002 року в місті Києві почав діяти Український центр вивчення історії Голокосту, що є всеукраїнською громадською, науково-освітньою організацією. Центр займається комплексними науковими дослідженнями та педагогічною діяльністю в царині вивчення історії Голокосту передусім на теренах України та в Європі взагалі.

Ми розглядаємо історію Катастрофи як частину історії єврейського народу, а також як складову української та євро-

пейської історії ХХ століття. Центр співпрацює з науковими та громадськими організаціями і знаходить підтримку своєї діяльності в різних державних і недержавних інституціях та фондах як в Україні, так і в інших країнах світу. Головними напрямами діяльності Центру є науково-дослідницький та педагогічний. У науковій сфері ми плануємо створення бази даних архівних джерел і опрацювання архівних документів, свідчень, аудіо- та відеоматеріалів, бібліографії, видання оригінальної та перекладної наукової літератури з проблем історії Голокосту. Необхідним напрямом є також психологічне, релігійне, філософське осмислення Катастрофи, видання наукового бюлетеня та часопису з цієї проблематики, проведення наукових конференцій та семінарів.

У педагогічному напрямі ми передбачаємо розробку та видання програм, навчальних посібників, підручників з проблем викладання історії Голокосту в середній та вищій школах України, проведення навчально-методичних семінарів для учнів, студентів, викладачів.

Отже, створення наукової бази даних, розробка концепції та методик навчальних програм, випуск книжок серії «Українська бібліотека Голокосту», організаційна та лекційна діяльність тощо — усього цього потребує зараз українське суспільство. Шлях до світової науки можливий лише за умови вивчення та розуміння колізій історії. І створення такого Центру саме в Києві є нагальною потребою і логічним кроком на цьому дуже непростому шляху.

Щиро запрошуємо Вас до творчого, наукового та педагогічного співробітництва.

Запрошуємо Вас до співпраці.

Наша адреса:

вул. Кутузова 8, кім. 109, м. Київ, 01011,
тел/факс: (044) 285-90-30

8, Kutuzov St., Office 109, 01011 Kyiv, Ukraine
Phone/fax: (044) 285-90-30
E-mail: uhcenter@binet.com.ua
www.holocaust.kiev.ua

**Опис діяльності Українського центру
вивчення історії Голокосту
www.holocaust.kiev.ua**

Центр проводить активну діяльність у двох основних напрямках: дослідження і викладання.

Український центр вивчення історії Голокосту працює з березня 2002 року. Центр підтримується за рахунок Фонду розвитку єврейських общин (Jewish Community Development Fund (JCDF/AJWS, New-York) та інших спонсорів, як-то Фундації Анни Франк, Посольства Королівства Нідерланди в Україні (програма Матра-Кап), Єврейської агенції для Ізраїлю «Сохнут», Вааду України.

Центр займається комплексними науковими та педагогічними дослідженнями в царині вивчення історії Голокосту, долі європейських євреїв у часи нацизму та Другої світової війни. Центр видавав періодичний науково-методичний бюлетень «Голокост і сучасність», котрий сьогодні змінено до рівня наукового журналу «Голокост і сучасність: студії в Україні і світі».

Основними темами наукових досліджень є історіографія Голокосту, регіональні особливості Голокосту на території України, трагедія Бабиного Яру та її наслідки, колаборація, відображення Голокосту в засобах масової інформації України під час окупації, психологічний, філософський та теологічний аспекти Голокосту, аналіз нацистської ідеології та механізмів її реалізації, проблеми антисемітизму та ревізйонізму, компаративні дослідження Голокосту та трагедій інших націй на території Європи та України.

Іншою важливою частиною діяльності Центру є викладання історії Голокосту у середніх і вищих навчальних закладах України, створення освітніх програм та підручників з цього предмета для українських шкіл. При Центрі існує консультаційний центр методичної допомоги вчителям українських шкіл, які займаються вивченням і викладанням історії Голокосту. Педагогічна діяльність Центру здійснюється у формах наукових і методичних семінарів для вчителів єврейських та неєврейських шкіл України, освітніх семінарів для школярів єврейських та неєврейських шкіл України, роботи консультаційного центру, співробітництва з громадськими організаціями, лекційного бюро, екскурсій по місцях Шоа на території України, виставках.

Науковий журнал «Голокост і сучасність: студії в Україні і світі» є періодичним виданням Центру. У ньому піднімаються проблеми дослідження історії Голокосту, філософського і теологічного підходів до Катастрофи єврейського народу, освітні та літературні студії. Ос-

новним принципом журналу є публікація наукових та дискусійних матеріалів. Серед авторів журналу вчені-історики, філософи, викладачі, письменники з України, Німеччини, Ізраїлю, Росії, США та інших країн.

Крім того, Центр бере активну участь в обговоренні проблем Голокосту на сторінках друкованих видань та в Інтернеті.

Центр заснував серію наукової літератури «Українська бібліотека Голокосту». Перші книжки цієї серії:

- Голокост в Криму (Збірник документів і матеріалів). Сімферополь, 2002 (ред. Михайло Тяглий).
- Свідчення колишніх в'язнів гетто та партизан щодо Катастрофи та Опору (збірка матеріалів). Київ, 2002 (ред. С. Єлісаветський).
- Місця скорботи. Львівська область. Львів, 2002 (Ілля Кабанчик).
- Голокост в Україні (1941–1944). Словник термінів і понять. Київ, 2003 (О. Гісем, О. Мартинюк).
- Перевидання Щоденника Анни Франк українською. Київ, 2003.
- Єврейські діти України – жертви Голокосту (каталог додаткової експозиції виставки «Анна Франк: урок історії». Експозиція підготовлена Українським центром вивчення історії Голокосту). Київ, 2004.
- Гітлерівська юдофобська пропаганда в прокламаціях та карикатурах. Київ, 2005 (С. Авербух).

Центр планує підготовку та публікацію монографій, наукових збірників, збірників архівних документів, перекладну наукову літературу з проблематики історії Голокосту та педагогічну літературу з цієї проблематики.

Наступні книжки були надруковані нашим Центром у співробітництві з іншими організаціями та асоціаціями:

- Збірник документів та матеріалів по знищенню євреїв України нацистами у 1941–1944. Київ, 2002 (А. Круглов).
- Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Київ, 2003 (Ж. Ковба).
- Бабин Яр. Людина, влада, історія. Документи і матеріали в 5 томах. Том 1. Київ, 2004 (В. Нахманович).
- Друга світова війна і доля народів України. (збірка матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 2005).

Протягом періоду свого існування Центр встановив зв'язки з 12 науковими організаціями України та інших країн, а також з численними дослідниками та освітянами з різних країн світу.

За період з березня 2002 до жовтня 2005 було проведено такі заходи:

Березень 2002 – Центр у співробітництві з Посольством Ізраїлю в Україні провів семінари «Історія Шоа» для учнів 9–11 класів єврей-

ських шкіл України. Усього було проведено 7 семінарів. У кожному семінарі взяло участь до 70–80 учнів. Загалом у програмі взяли участь близько 600 учнів з різних єврейських шкіл України. Семінари проходили в Києві. Кожен семінар включав два дні лекторію та день екскурсії до Бабиного Яру. На кожному семінарі було проведено 26 годин лекцій з проблем регіональних особливостей Шоа на території України. П'ятеро висококваліфікованих викладачів Центру займалися підготовкою та реалізацією цієї програми. Мови викладання: російська, українська.

Червень 2002–вересень 2002 – у Вінниці та Сімферополі-Алушті проведено два освітньо-методичних семінари для викладачів українських університетів. У них було задіяно близько 70 викладачів з 28 університетів України. Проблематика обох конференцій розподілялася на 2 тематичні підгрупи: загальні проблеми Голокосту (історія Голокосту, ревізйонізм, сучасні роздуми на тему) та регіональні особливості (історія Голокосту в Криму, Голокост на території Трансністрії, Голокост у Східному регіоні). Кожен семінар включав 3 дні лекцій та круглих столів з даної проблематики. Результатом цих семінарів став початок викладання Голокосту в різних університетах України та консультації студентів для участі в конкурсі наукових творчих робіт з «Історії та уроків Голокосту». (Травень 2003).

Листопад 2002 – науковий круглий стіл на тему «ЕАК та проблеми Голокосту». 20 науковців з Києва: історики та філософи. Матеріали круглого столу було опубліковано в бюлетені «Голокост і сучасність» (№ 6, 2002, с. 2–3, <http://www.holocaust.kiev.ua/>).

Грудень 2002 – Центр у співпраці з Євроазійським єврейським конгресом провів семінар «Толерантність та уроки Голокосту». Семінар проходив у чотирьох країнах: Вірменія, Грузія, Казахстан та Білорусь. Спеціалісти Центру (Анатолій Подольський, Жанна Ковба, Тетяна Чайка) підготували і провели лекції з історії Голокосту в Європі, ревізйонізму, сучасного світу і Шоа і т. ін.

Грудень 2002 – перший міжнародний проект з Домом Анни Франк під назвою «Виховання толерантності на прикладі історії Голокосту».

Квітень 2003 – Центр підготував виставку «Історія Голокосту в Україні та долі єврейських дітей» (Як додаток до основної виставки «Анна Франк – урок історії») та серію освітньо-методичних семінарів з історії Голокосту для єврейських шкіл України у співпраці з Музеєм «Дім Анни Франк» (Амстердам, Голландія) та іншими організаціями. Виставка пройшла в 11 містах України. Перед початком роботи виставки в кожному місті проводилися семінари для вчителів та учнів. Кожен з них включає лекції та тренінги з проблем толерантності та прав людини, історії Голокосту на території України і т. ін.

16–18 травня 2003 – конкурс студентських наукових робіт у співпраці з Єврейською агенцією для Ізраїлю «Сохнут» (Київ). Узяла участь 60 студентів з університетів України і Росії. Програма включала презентацію робіт студентів з трьох напрямів: історія Голокосту в Україні (регіональний аспект), нацистська ідеологія та антисемітизм,

філософські та теологічні аспекти Голокосту. У програмі конкурсу також були круглі столи з проблем вивчення та викладання історії Голокосту в сучасній Україні.

Листопад 2003 — початок проекту під назвою «Історія Голокосту в Європі: вивчення проблем толерантності і дотримання прав людини», підтриманого програмою «Матра Кап».

Лютий 2004, квітень 2004 — Український центр вивчення історії Голокосту провів два семінари (кожен тривав 3 дні) в університетах Львова і Сімферополя відповідно для студентів з різних частин України. Проект підтримано Амбасадой Нідерландів.

Жовтень 2004 — Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки програми «Матра Кап» провів студентську конференцію «Історія Голокосту в Європі: вивчення проблем толерантності та дотримання прав людини».

Грудень 17–18, 2004 — Центр провів конкурс студентських дослідницьких робіт з історії Голокосту.

Листопад 2004– червень 2005 — Український центр вивчення історії Голокосту разом з Єврейською агенцією для Ізраїлю розпочали проєкт «Школа Шоа» (Бейт-Сефер Шоа). Він спрямований на єврейську молодь Києва, котра цікавиться історією європейських євреїв, а надто Шоа. Проєкт заплановано на два академічні роки.

Березень 2005 — Центр вивчення історії Голокосту видав перший номер наукового журналу «Голокост і сучасність: студії в Україні і світі». Він став власне наступником педагогічного бюлетеня «Голокост і сучасність», що видавався Центром з квітня 2002 року. Проте концепція видання була змінена до наукового рівня.

Квітень 2005 — освітній семінар у рамках програми «Школа Шоа» (Бейт-Сефер Шоа).

Травень 2005 — Міжнародний конкурс шкільних дослідницьких та творчих робіт «Уроки Голокосту — шлях до Толерантності». Понад 50 школярів з різних регіонів України представили свої дослідження з різних аспектів історії Голокосту.

Травень 2005 — освітньо-дослідницький семінар «Культура та релігія східноєвропейського єврейства XIX–XX століть» у співпраці з Спільнотою з дослідження Хасидизму.

Червень 2005 — Всеукраїнська наукова конференція «Друга світова війна і доля народів України» за участі відомих науковців, істориків з різних регіонів України. Конференцію було організовано спільно з Громадським комітетом «Бабин Яр», Інститутом історії та Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень Національної Академії Наук України, Державним комітетом у справах національностей та міграції.

Червень 2005 — семінар-подорож «Єврейська культура та історія Голокосту в Україні» у співпраці зі Шведським комітетом проти антисемітизму.

Вересень 2005 — семінар-подорож до Литви в рамках проєкту «Школа Шоа». 40 учасників з числа єврейської молоді Києва, з-поміж

яких студенти 2 року «Школи Шоа» та майбутні студенти першого курсу Школи.

Вересень 2005 — науковий семінар «Проблеми міжетнічної толерантності в Україні: історична ретроспектива та сучасний стан». Проведений для студентів українських університетів, відомих дослідників та науковців з України та з-за кордону.

Жовтень 2005 — семінар-подорож по місцях єврейської культури та пам'ятних місцях історії Голокосту на території України. Частина проекту «Школа Шоа», що проводиться спільно з Єврейською агенцією для Ізраїлю.

Лютий 2006 року — наукова конференція з проблем антисемітської пропаганди в пресі України часів нацистської окупації.

Серпень 2006 року, серпень 2007 року — наукові польові студентські Школи з усної історії Голокосту в Криму і на Поділлі.

Жовтень 2006 року — Друга наукова конференція: «Друга світова війна і доля народів України».

Листопад 2006 року — підготовка і проведення семінару з історії Голокосту для українських викладачів в Інституті Яд Вашем (Єрусалим).

Березень 2007 року — міжнародний науковий семінар для викладачів і студентів в м. Белжець (Польща).

Червень 2007 року — науковий семінар для викладачів зі Швеції по єврейських містах Півдня України.

Серпень 2007 року — семінар для викладачів в м. Мукачеве спільно з Інститутом Яд-Вашем (Єрусалим).

Літературно-художнє видання

ПСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ (1941–1944)

Словник-довідник

Видання друге, виправлене і доповнене

Коректор *Л. Логвиненко*
Комп'ютерна верстка *Н. Погорєлової*
Дизайн обкладинки *Вольфганга Вюрта*

Підписано до друку 21.08.07. Формат 84×108/32. Папір офс. Гарнітура Petersburg.
Друк офс. Ум. друк. арк. 5,25. Ум. фарб.-відб. 5,35. Обл.-вид. арк. 5,00.
Тираж 500 пр.

Міжнародний Благодійний Фонд «Видавництво СФЕРА».
Україна, 04107, м. Київ, пров. Делегатський, 3.
Тел.: (044) 483-06-60, факс: (044) 483-32-89, e-mail: sphaera@viaduk.net.
Свідоцтво про внесення у Державний реєстр видавців
ДК № 233 від 07.11.2000 р.